

Komunizmo subyrėjimas kaip modernybės projekto pabaiga? Lietuvos gyventojų posovietinės transformacijos naratyvai*

Ainė Ramonaitė

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorė
El. paštas: aine.ramonaitė@tspmi.vu.lt

Paulius Vijeikis

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto tyrėjas
El. paštas: pauliusvijeikis@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje analizuojama, kaip Lietuvos gyventojai prisimena ir vertina pokomunistinę transformaciją, ir ieškoma tokių šį socioekonominį ir politinį pokytį aiškinančių naratyvų, kuriuos būtų galima interpretuoti per modernizacijos teorijų prizmę. Analizei naudojami 2021 m. surinkti 43 biografiniai interviu su Panevėžio miesto ir rajono gyventojais. Teminė naratyvinė analizė leido išskirti keturis dominuojančius pasakojimo apie transformaciją tipus: „demodernizacijos“, „tikrosios modernizacijos“, „neotradicionalizmo tąsos“ ir „modernybės tąsos“. „Demodernizacijos“ naratyve sovietinis režimas vertinamas

* Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą „Transformacija kaip sovietinio modernybės projekto demontavimas“ (S-MOD-21-6). Straipsnis taip pat yra šiuo metu rengiamo Pauliaus Vijeikio magistro darbo dalis – kai kurios straipsnio vietos, kurių autorius yra Paulius Vijeikis, vėliau gali būti panaudotos ir magistro darbe. Už bendrai surinktus duomenis autoriai dėkoja projekto dalyviams Jogilei Ulinskaitei, Valdai Budreckaitei, Monikai Verbalytei, Rositai Garškaitei-Antonowicz, taip pat kitiems lauko tyrimo dalyviams ir (ar) prisidėjusiems prie surinktos medžiagos transkribavimo: Eglei Ozolinčiūtei, Augustui Aleknai, Margaritai Babajevai, Gabijai Norgilaitei, Ievai Padolskytei, Miglei Palujanskaitei, Ignei Rasickaitei, Elžbietai Žutautaitėi, Onai Rinkevičiūtei, Eligijui Geruliuui, Emilijai Turbaitei, Laurynui Solovjovui, Gretai Latvėnaitei.

Received: 19/10/2022. **Accepted:** 30/11/2022

Copyright © 2023 Ainė Ramonaitė, Paulius Vijeikis. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

kaip tikroji modernybė, o posovietinė transformacija suvokiama kaip demodernizacijos procesas, kai progresą pakeičia stagnacija arba regresas, pasireiškiantis pramonės nuosmukiu ir kitų modernybės požymių nykimu. „Tikrosios modernybės“ naratyve, priešingai, sovietmetis matomas kaip netikra ar nepavykusi modernybė, pasižyminti neefektyvumu ir atsilikimu, o modernybės bruožai priskiriami naujajai, jau Nepriklausomybės laikais besikuriančiai tvarkai. „Neotradicionalizmo tąsos“ ir „modernybės tąsos“ naratyvai išviegia panašius bruožus tiek sovietmečiu, tiek transformacijos laikotarpiu, tačiau pirmuoju atveju pabrėžiami abiejų tvarkų neotradicionalistiniai arba „antimodernūs“ bruožai, tokie kaip neefektyvumas, korupcija ir privilegijos, o antruoju į abi santvarkas žvelgiama kaip į progresyvias, atitinkančias savo meto modernybės bruožus.

Reikšminiai žodžiai: transformacija, komunistinis režimas, modernybė, neotradicionalizmas, naratyvų analizė.

The Collapse of Communism as the End of the Modernity Project? Post-Soviet Transformation Narratives of the Lithuanian Population

Abstract. The article analyses how Lithuanian inhabitants remember and assess the post-communist transformation and searches for the narratives that can be interpreted through the lens of modernization theories. The paper draws on a dataset of 43 biographical interviews collected in 2021 in Panevėžys city and Panevėžys district. Employing the method of thematic narrative analysis, four dominant narratives of post-soviet transformation were identified: “demodernization”, “real modernization”, “continuation of neo-traditionalism” and “continuation of modernity”. In the narrative of “demodernization”, the Soviet regime is seen as the true modernity, and the post-Soviet transformation is perceived as a process of demodernization, when progress is replaced by stagnation or regression, manifested in the decline of industry and the disappearance of other attributes of modernity. In the narrative of “true modernity”, on the contrary, the Soviet era is seen as a false or failed modernity characterized by inefficiency and backwardness, and the features of modernity are attributed to the new order emerging after the restoration of independence. The narratives of “continuity of neo-traditionalism” and “continuity of modernity” observe similar features in both the Soviet era and the period of transformation, but the former emphasizes the neo-traditionalist or “anti-modern” features of both periods, such as inefficiency, corruption, and privilege, while the latter sees both periods as progressive in their own ways.

Keywords: transformation, communist regime, modernity, neo-traditionalism, narrative analysis.

Įvadas

Samuelis Eisenstadtas 1992-aisiais rašė: „Komunistinių režimų subyrėjimas Rytų Europoje buvo vienas iš dramatiškiausių įvykių žmonijos istorijoje, neabejotinai vienas iš dramatiškiausių po Antrojo

pasaulinio karo.¹ Kristen Ghodsee ir Mitchellis Orensteinas jam atliepia 2021-aisiais metais, pokomunistinę transformaciją prilygindami tokiems įvykiams kaip Pirmasis ir Antrasis pasauliniai karai, revoliucija Rusijoje ir Didžioji depresija: „<...> Rytų europiečiai galbūt niekada nenustos kalbėti apie transformaciją. Kodėl? Nes posocialistinis perėjimas buvo bendra patirtis, kuri drastiškai pakeitė milijonų žmonių gyvenimus.“²

Kas apie šį dramatišką laikotarpį kalbama Lietuvoje? Kaip Lietuvos gyventojai pergyveno „trigubą“ ar „keturgubą“³ režimo pokytį ir kaip jį atsimea? Ar ir kaip ši atmintis veikia jų šiandienines politines nuostatas ir politinius pasirinkimus? Į šiuos klausimus atsakymų neturime. Lietuvoje, skirtingai nei Rytų Vokietijoje, Vengrijoje ar Lenkijoje – šalyse, į kurias referuoja Ghodsee ir Orensteinas, pokomunistinė transformacija iki šiol taip ir netapo nei mokslinių, nei politinių diskusijų objektu. Viešojoje erdvėje dominuoja supaprastintas ir kiek patosiškas pokomunistinio perėjimo kaip išsivadavimo iš Sovietinės imperijos ir grįžimo į Europą naratyvas, tačiau Lietuvoje, kaip ir kitose pokomunistinėse šalyse, paplitusi „raudonoji“ nostalgija⁴ leidžia abejoti, ar šis naratyvas tvirtai įsigalėjęs visuomenėje.

Savo garsiojoje knygoje „Magnetic Mountain“ Stephenas Kotkinas įrodinėja, kad masėms paprastų sovietinių žmonių stalinizmas visų pirma reiškė modernybės projektą, kuriuo jie tikėjo – nepaisant baisių žmogiškų kančių, kurias patys patyrė, jie pateisino ir iš es-

¹ Perpublikuota vėliau kaip Shmuel Noah Eisenstadt, „The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity“, iš *The Revolutions of 1989*, sud. Vladimir Tismăneanu (London and New York: Routledge, 1999), 87–104.

² Kristen Ghodsee ir Mitchell Alexander Orenstein, *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 186.

³ Claus Offe, „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in Central and Eastern Europe“, iš *The Political Economy of Transformation*, sud. Hans-Jürgen Wagners (Heidelberg: Physica-Verlag, 1994), 25–43; Taras Kuzio, „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“, *Politics* 21, nr. 3 (September 2001): 168–177, <https://doi.org/10.1111/1467-9256.00148>.

⁴ Mitja Velikonja, „Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries“, *East European Politics and Societies* 23, nr. 4 (November 2009): 535–551, <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>.

mės rėmė šį režimą, nes jis nešė progresyvios modernybės idėją⁵. Sparti industrializacija ir urbanizacija, racionalios socialinės tvarkos ir gerovės pažadas, anot jo, buvo tai, kas milijonus žmonių Rusijoje paskatino daugiau ar mažiau savanoriškai angažuotis režimui – jei ne savo, tai savo vaikų ateities labui. Tai galbūt gali paaiškinti, kodėl komunistinė praeitis ne tik Rusijoje, bet ir kitose buvusiose socialistinėse šalyse nemažai daliai žmonių kelia nostalgiją.

Kita vertus, būtent nepavykęs sovietinis modernybės projektas, kai kurių autorių manymu, buvo pagrindinė priežastis, kuri nuvertė šį režimą 1989 m. Rytų Europoje: Eisenstadto teigimu, „šios [1989-ųjų – aut. past.] revoliucijos buvo orientuotos ne prieš „tradicinį“, ikimodernų ar net besimodernizuojantį režimą <...>, jos reiškė sukilimą ir protestą prieš tai, kas vis labiau didelių Rytų Europos visuomenės sektorių buvo suvokiama kaip modernybės blokavimas ir iškreipimas, paveiktas totalitarinių režimų“⁶. Čia susiduriame su smarkia sovietologų ir socialinių teoretikų diskusija apie tai, kas buvo komunizmas ir kodėl jis žlugo – ar tai buvo tikras modernybės projektas, ar tik modernybė „popieriuje“, ar jis žlugo dėl to, kad buvo nemodernus, nepakankamai modernus, ar perdėtai modernus⁷.

Panašių svarstymų galima rasti ir Lietuvos sociologų ir socialinių teoretikų darbuose. Rasa Baločkaitė ir Leonardas Rinkevičius 2008 m. rašė, kad „sovietinė sistema buvo modernybės produktas, todėl tiek jos klestėjimas, tiek žlugimas turėtų būti nagrinėjami kur kas platesniame kontekste, siejant šiuos reiškinius su pačios modernybės apogėjumi bei jos krize antroje XX amžiaus pusėje“⁸. Zenonas Norkus 2007–2008 m. išsamiai pristatė sovietologų diskusiją apie tai, ar komunistinis režimas buvo modernybės patologija, neužbaigta

⁵ Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1995).

⁶ Eisenstadt, „The Breakdown of Communist“, 95–96.

⁷ Šios diskusijos apžvalgą žr. Sheila Fitzpatrick, sud., *Stalinism: New Directions* (London and New York: Routledge, 2000).

⁸ Rasa Baločkaitė ir Leonardas Rinkevičius, „Sovietinės modernybės virsmas: nuo Černobylio bei Ignalinos iki Žaliųjų judėjimo ir Sąjūdžio“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 22, nr. 2 (December 2008): 20–40, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.2.6056>.

modernybė, ar neotradicionalistinis režimas⁹, ir pateikė savo atsakymą, skirtą mums – Lietuvą Norkus priskiria prisitaikėliško nacionalinio komunizmo¹⁰ šalims, kur komunistai užbaigė jau anksčiau pradėtą savo šalių ekonominę ir socialinę modernizaciją, bet negalėjo sau prisiimti už tai istorinių nuopelnų¹¹. Panašiai kaip Norkus rašo ir sociologas Vylius Leonavičius, bene išsamiausiai nagrinėjęs sovietinio laikotarpio Lietuvos modernizacijos vyksmą¹². Jis siūlo daryti konceptualią skirtį tarp sovietinės modernizacijos (kuri matoma kaip savotiška modernybės patologija) ir sovietinio laikotarpio modernizacijos Lietuvoje, kurioje galima įžvelgti universalių modernizacijos proceso bruožų. Be to, pasiremdamas šiuolaikiniais socialinės teorijos klasikais, jis daro skirtį tarp pirmosios arba ankstyvosios modernybės (kuriai priskiria sovietinį modernybės projektą) ir antrosios, vėlyvosios arba refleksyvosios modernybės, kurios atžvilgiu sovietinė sistema neatrodė moderni¹³. Taip pat teigia Baločkaitė su Rinkevičiumi¹⁴ bei Justinas Dementavičius, Sąjūdžio atsiradimą interpretuodami kaip pirmosios modernybės pabaigos ženklą ir antrosios arba refleksyvosios modernybės nešėją Lietuvoje¹⁵.

⁹ Zenonas Norkus, „Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 19, nr. 1 (June 2007): 5–32, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2007.1.6024>.

¹⁰ Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski ir Gabor Toka, *Post Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

¹¹ Zenonas Norkus, „Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą?“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 21, nr. 1 (July 2008): 32, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.1.6044>.

¹² Vylius Leonavičius, „Sovietinė modernizacija: socialinės sistemos ir socialinio veikėjo sąveika“, *Darbai ir dienos* 49 (2008): 219–233, <https://doi.org/10.7220/2335-8769.49.10>; Vylius Leonavičius, „Sovietinė ir sovietinio laikotarpio modernybė“, *Filosofija. Sociologija* 30, nr. 4 (2019): 243–253, <https://doi.org/20.500.12259/102563>; Vylius Leonavičius, Apolonijus Žilys ir Giedrė Baltrušaitytė, *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021).

¹³ Leonavičius et al., 90.

¹⁴ Baločkaitė ir Rinkevičius, *Sovietinės modernybės virsmas*.

¹⁵ Justinas Dementavičius, „Sąjūdžio tapatybės beiėskant: sovietinės refleksyvosios modernybės bruožai Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 29, nr. 2 (December 2011): 218–243, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2011.2.6132>.

Minėti Lietuvos autorių svarstymai yra veikiau teoriniai arba paremti makrosociologiniais įrodymais. Šiame straipsnyje imamas mikrosociologinės perspektyvos – klausama, kaip patys Lietuvos gyventojai atsimesna ir vertina sovietinį režimą ir posovietinę transformaciją – ar modernizacijos diskursas figūroja apmąstant pokytį? Ar iš tiesų (po)komunistinės visuomenės žvelgia į komunistinį režimą ir pokomunistinę transformaciją per modernybės prizmę? Jeigu taip, kokį pokyčio vertinimą suformuoja vienoks ar kitoks sovietinės modernybės traktavimas?

Nors populiariojoje kultūroje pastaruoju metu itin didėjo domėjimasis transformacijos laikotarpiu¹⁶, išsamių visa apimančių pokomunistinės transformacijos laikotarpio gyventojų patirtims ir (ar) jų atminčiai skirtų darbų Lietuvoje iki šiol nėra (skirtingai nei, pavyzdžiui, kaimynėje Lenkijoje, kur šia tema išleista gausybė darbų, įskaitant 2020 m. išėjusią didžiulės apimties monografiją anglų kalba „Telling the Great Change“¹⁷). Tačiau yra reikšmingų to laikotarpio atmosferą atskleidžiančių antropologų darbų, skirtų konkrečioms transformacijos aspektams¹⁸. Iš jų visų pirma paminėtinas danų antropologės Pernille Hohnen Gariūnų turgavietės tyrimas, kurio pagrindu išėjo knyga „Market out of Place“¹⁹. Joje nagrinėjamos ekonominės kultūrinės transformacijos procesai XX a. paskutinio dešimtmečio Lietuvoje, remiantis Gariūnų prekeivių etnografiniu

¹⁶ Kaip charakteringus pavyzdžius galima paminėti 2016 m. išėjusį Rimanto Kmitos romaną „Pietinia kronikos“, 2017 m. Eglės Vertelytės filmą „Stebuklas“, 2019–2020 MO muziejuje vykusią parodą „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“.

¹⁷ Kaja Kaźmierska ir Katarzyna Waniek, sud., *Telling the Great Change: The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020), 652.

¹⁸ Jų, taip pat kitų šalių etnografinių transformacijos tyrimų apžvalgą žr. Kristina Šliavaitė, „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija“, *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 20, nr. 29 (2020), <https://doi.org/10.33918/25386522-2029001>; taip pat Kristina Šliavaitė, „Deindustrializacija, socialinis nesaugumas ir išgyvenimo strategijos posovietinėje erdvėje: Visagino atvejis“, *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 10, nr. 19 (2010): 93–116, <https://doi.org/20.500.12259/58144>.

¹⁹ Pernille Hohnen, *A Market Out of Place?: Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania* (Oxford: Oxford University Press, 2003).

tyrimu. Kiek vėlesniam laikotarpiui skirtas kitos danų antropologės I. H. Knudsen tyrimas, analizuojantis žemės ūkio transformacijos procesus integruojantis į Europos Sąjungą²⁰. Įdomus K. Šliavaitės Visagino miesto antropologinis tyrimas, kuriame dokumentuojamas Visagino gyventojų požiūris į Ignalinos atominės elektrinės uždarymą Lietuvoje ir atskleidžiama gilesnė šio miesto gyventojų patiriama deindustrializacijos trauma. Politinės transformacijos laikotarpio Lietuvos gyventojų nuotaikos atspindi Neringos Klumbytės²¹ ir Ainės Ramonaitės²² tyrimuose.

Šiame straipsnyje remiamasi 2021 m. surinkta gausia empirine medžiaga – biografiniais interviu su Lietuvos gyventojais, vyresniais nei 50 metų, taigi – turinčiais tiesioginės gyvenimo sovietmečiu ir transformacijos laikotarpiu patirties. Straipsnio tikslas – rekonstruoti visuomenėje gyvuojančius posovietinės transformacijos naratyvus, ieškant tokių pasakojimų, kuriuose būtų žvelgiama į sovietinio režimo žlugimą per vienaip ar kitaip suvokiamos modernizacijos prizmę. Kitaip tariant, siekiama įvertinti, kaip Lietuvos gyventojai prisimena ir apmąsto transformacijos procesą, ir ar jų pasakojimus galima interpretuoti remiantis modernizacijos teorijomis. Pažymėtina, kad į posovietinę transformaciją šiame straipsnyje žvelgiama ne kaip į konkretų laikotarpį, bet kaip į laiką išsitęsusių socioekonominės ir politinės sistemos pokytį, tad transformacijos ribos laike nėra iš anksto apibrėžiamos.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmojoje dalyje pristatoma teorinė diskusija apie modernybę sovietmečiu ir išskiriami pagrindiniai modernybės bruožai, kurių buvo ieškoma informantų pasakojimuose.

²⁰ Ida Harboe Knudsen, *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of Europeanization in Rural Lithuania* (London: Anthem Press, 2012).

²¹ Neringa Klumbytė, „Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėse“, *Politologija* 35, nr. 3 (2004): 63–83; Neringa Klumbyte, „Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania“, *Daktaro disertacija* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 2006), <http://d-scholarship.pitt.edu/7217/1/KlumbyteNeringa2006-ETD.pdf>.

²² Ainė Ramonaitė, „Politinių nuostatų ir politinio elgesio modeliai Lietuvos provincijoje“, *Politologija* 35, nr. 3 (2004), 37–59; Ainė Ramonaitė, *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija* (Vilnius: Versus aureus, 2007).

Antroje dalyje pristatoma tyrimo metodologija, daug dėmesio skiriamas tyrimui pasirinkto miesto ir regiono istorinio konteksto atskleidimui. Trečioje dalyje pristatomi tyrimo rezultatai – nustatyti keturi dominuojantys transformacijos naratyvai.

1. Sovietinės modernybės bruožai ir „modernistų“ vs. „neotradicionalistų“ ginčas

Kaip jau užsiminta įvade, klausimas apie sovietinio režimo (ne)modernumą yra senų ir ilgų teorinių debatų objektas: tiek socialinių teorijų atstovai, tiek istorikai sovietologai išsiskiria į skirtingas stovyklas vertindami tai, ar komunistinis / stalininis režimas buvo modernizacijos projektas ir ar / kiek jis buvo tikras / pavykęs modernybės pavyzdys. Nesutariama dėl kelių aspektų: kokie yra tikrieji modernybės požymiai – ar įmanoma ne vakarietiško tipo modernybė; koks sovietinis režimas buvo iš tikrųjų – ne ideologijoje, ne planuose, ne „ant popieriaus“, o realybėje.

Pasak Eisenstadto, modernybės programa visų pirma reiškia radikalią tradicinės politinės tvarkos pokytį – tradicinio politinės tvarkos legitimumo pagrindų sugriovimą ir kelio atvėrimą naujai socialinei ir politinei tvarkai įvairiose srityse – pradedant šeimos santykiais, vertybinėmis nuostatomis, baigiant politinėmis ir ekonominėmis institucijomis, komunikacijos būdais ir kt.²³ Šia prasme stalininis režimas savo ambicija neabejotinai buvo modernus: Švietimo epochos retorika, progresyvistinės nuostatos, išsivadavimas iš tradicinių autoritetų, planavimas, mokslo „įdarbinimas“ visuomenės pažangai buvo sovietinės ideologijos pagrindas. Stalinizmo epochoje pradėti pokyčiai realybėje taip pat iš dalies sutapo su tais procesais, kurie Vakaruose įvardijami modernybės terminu: itin sparti industrializacija, urbanizacija, sekuliarizacija, masinis švietimas, masinių komunikacijos priemonių plėtra, pagaliau, ankstyvosios socialinės gerovės priemonės. Tačiau Sovietų Sąjungoje ir jos palydovinėse valstybėse

²³ Shamael Noah Eisenstadt, „Multiple Modernities“, *Daedalus* 129, nr. 1 (2000): 1–29.

nebuvo realizuoti du svarbūs vakarietiškos modernybės bruožai – demokratija ir kapitalizmas – kurie kai kurių modernizacijos teoretikų laikomi būtiniais modernybės komponentais.

Visgi šių bruožų nebuvimą galima ignoruoti, pripažįstant teorinę „daugeriojų modernybių“²⁴ galimybę, t. y. pripažįstant, kad modernizacijos pavidalai gali būti skirtingi, nebūtinai atitinkantys vakarietišką modelį. Anot Kotkino, stalinizmas reprezentavo Sovietų Sąjungos siekį sukurti Vakarams alternatyvų modernybės projektą – socialistinę civilizaciją, atmetant kapitalizmą²⁵. Šiame straipsnyje kapitalizmo ir parlamentinės demokratijos principų nelaikysime būtiniais modernybės bruožais, nes kitaip klausimas apie sovietinę modernybę neturėtų prasmės.

Nors dauguma sovietologų sutiktų, kad pagal jos ideologines ambicijas Sovietų Sąjungą galima laikyti modernybės projektu (daug kas kalba apie jį kaip apie perteklinės modernybės arba turbomodernizacijos²⁶ projektą), tačiau gerokai daugiau nesutarimų yra dėl to, koks jis buvo praktikoje. Sheila Fitzpatrick išskiria dvi sovietologų grupes, akcentuojančias skirtingus stalinizmo (tiek ji pati, tiek Kotkinas ir nemažai kitų istorikų savo tyrimus koncentravo būtent į stalininį Sovietų Sąjungos laikotarpį, tačiau jų įžvalgos tinka ir vėlesniems etapams) bruožus: viena grupė, kuriai atstovauja ir ji pati, akcentuoja neotradicionalistinius, kita – modernistinius režimo aspektus. „Modernybės stovykla“ akcentuoja etatistinius Sovietų Sąjungos bruožus, tokius kaip valstybinis planavimas, moksliniai visuomenės organizavimo principai, velfarizmas, disciplinavimas ir piliečių stebėjimo technologijos. O neotradicionalistų stovykla, nors ir neneigdama tam tikrų modernistinių sovietinio režimo bruožų, atkreipia dėmesį į „archaizuojančius“ reiškinius, tokius kaip patrono ir kliento tinklai, personalistinių ryšių panaudojimo, politikos mistifikavimo ir „dvaro“ politikos Kremliuje ir kitus aspektus, kurie nesiderina su modernybės samprata²⁷.

²⁴ Žr. plačiau daugeriopų modernybių koncepto apžvalgą Leonavičius et al., 50–54.

²⁵ Kotkin, *Magnetic Mountain*, 2.

²⁶ Marius Povilas Šaulauskas, „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojiimo būdą“, *Problemos* 53 (1998): 5–24, <https://doi.org/10.15388/Problemos.1998.53.6904>.

²⁷ Fitzpatrick, 11.

Kaip teigia vienas iš neotradicionalistinės stovyklos atstovų Terry Martinas, neotradicionalistinės visuomenės, viena vertus, demonstuoja tam tikrus modernybės bruožus, tokius kaip industrializacija, urbanizacija, visuotinis raštingumas ir pan., tačiau tuo pat metu produkuoja tam tikras praktikas, kurios neįtikėtinai primena tradicinių ikimodernių visuomenių bruožus. Tačiau tai nėra tiesiog iš seniau išsilaikę tradicinės visuomenės bruožai (tokių bruožų rasime bene visose moderniose visuomenėse), o tai yra praktikos, kurias kaip nenumatytas pasekmes produkuoja pati sistema²⁸. Čia visų pirma galima kalbėti apie neformaliųjų ryšių, tokių kaip *blatas* ir patrono ir kliento ryšiai, svarbą, kuri kyla iš to, jog sovietinė valstybė nesugebėjo efektyviai vykdyti prisiimtų rinkos funkcijų. Taigi ekstremalaus etatizmo nenumatytą pasekmę tapo neotradicionalistinių praktikų išplitimas²⁹.

Politologas Richardas Rose'as tuos pačius bruožus, kuriuos sovietologai vadina „neotradicionalistiniais“, įvardija antimodernizmo terminu³⁰. Remdamasis Maxu Weberiu, kaip esminį modernybės požymį jis akcentuoja nepersonalizuotą biurokratinį aparatą, veikiantį pagal teisės viršenybės principus. Pagrindiniai modernybės bruožai, anot jo, yra efektyvumas, nuspėjamumas, skaidrumas. Antimodernias visuomenes, kurioms Rose'as priskiria ir (po)sovietines šalis, priešingai, charakterizuoja neskaidrumas, nenuspėjamumas, neefektyvumas ir personalinių ryšių naudojimas kompensuoti rinkos ir įstatymo viršenybės spragas.

Ši trumpai aptarta „modernistų“ ir „neotradicionalistų“ diskusija bus naudinga šiame tyrime ieškant modernybės požymių informantų pasakojimuose apie režimo pokytį Lietuvoje po 1990-ųjų. Nesiplėtodami į įvairias specifines modernizacijos sampratas ir diskusijų

²⁸ Terry Martin, „Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism“, iš *Russian Modernity*, sud. David L. Hoffman, Yanni Kotsonis (London: Palgrave Macmillan, 2000), 161–182.

²⁹ Ten pat, 161–182.

³⁰ Richard Rose, „Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia“, iš *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, sud. Ismail Serageldin ir Partha Dasgupta (Washington: The World Bank, 2001).

keliančius modernizacijos aspektus (pavyzdžiui, tokius kaip tautiš- kumo klausimas), žmonių pasakojimuose ieškosime nuorodų į bendrus modernizacijos bruožus, plačiai pripažįstamus daugumos moder- nizacijos teoretikų ir sovietologų³¹, tokius kaip tikėjimas pažanga, standartizacija, planavimas, efektyvumas, biurokratizacija, industria- lizacija, urbanizacija (įskaitant ir kaimo modernizaciją – kolūkinių gyvenviečių kūrimą ir su tuo susijusią melioraciją), kolektyvizacija, technologinė pažanga, masinė gamyba, mechanizacija, gamtos už- valdymas, socialinis aprūpinimas, taip pat atsižvelgsime į kultūrinius aspektus, tokius kaip progreso estetika, darbo etika, socialinio teisin- gumo pojūtis. Kaip jau minėta, prie universalių modernybės bruožų sąmoningai nepriskirsime kapitalizmo ir demokratijos.

Atsižvelgdami į neotradicionalistų argumentus, informantų pasa- kojimuose taip pat fiksuosime nuorodas į neotradicionalistinius arba antimodernius sovietinės visuomenės bruožus, tokius kaip *blato* ir kitų personalistinių ryšių panaudojimą, korupciją, patronažą, val- džios privilegijas, taip pat nuorodas į modernybės bruožų trūkumą sovietinėje Lietuvoje (neefektyvumą, technologinį atsilikimą, biuro- kratijos neskaidrumą ir neprofesionalų veikimą), siekdami patikrinti, ar Lietuvos gyventojai linkę matyti sovietinį režimą kaip modernų ar, priešingai – kaip antimodernų arba neotradicionalistinį³². Be to, kadangi šiame tyrime mums rūpi ne tik (ar ne tiek) žmonių požiūris į sovietinį režimą, kiek į jo subyrėjimą, žiūrėsime, kaip informantai vertina šių požymių kaitą (jei apskritai kalba apie reikšmingą kaitą) po Nepriklausomybės atkūrimo: ar jie išvelgia modernybės požymių

³¹ Gerą jų apžvalgą žr. Stephen Kotkin, „Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjunction“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2, nr. 1 (2001): 111–164.

³² Žinoma, nesitikime, kad patys informantai vartotų šias akademinės sąvokas, tačiau stengsimės rekonstruoti jų naratyvą pagal išskirtus konkrečius „buitinius“ moder- nybės ar neotradicionalizmo bruožus. Taip pat įvertiname galimybę, kad informantų pasakojimuose į modernybės požymius iš viso nebus referuojama, galbūt juose domi- nuos, pavyzdžiui, išsivadavimo iš Sovietinės imperijos naratyvas (nors imperializmo, kolonializmo, tautinių valstybių kūrimosi reiškinius taip pat galima interpretuoti per modernizacijos prizmę, tačiau tautinio išsivadavimo motyvų prie modernybės diskur- so šiame tyrime nepriskirsime).

nunykimą (demodernizaciją), ar modernybės požymius išvelgia nepriklausomos Lietuvos raidoje.

Analizuodami, kaip informantai vertina socioekonominę valstybės raidą po 1990-ųjų, atsižvelgsime ir į teorinę diskusiją³³ apie pirmosios (ankstyvosios) ir antrosios (vėlyvosios arba brandžiosios) modernybės³⁴, industrinės ir postindustrinės³⁵ arba modernybės ir postmodernybės³⁶ skirtumus. Pritardami tokiems šiuolaikinių visuomenių teoretikams kaip Anthony Giddensas, Ulrichas Beckas, Zygmuntas Baumanas laikysimės nuostatos, kad brandžioji modernybė išlaiko ir pratęsia esminius modernybės bruožus, tačiau įneša naujų aspektų. Nesiveldami į plačias teorines diskusijas, prie akivaizdžiausių ir labiausiai „apčiuopiamų“ specifinių vėlyvosios modernybės bruožų priskirsime globalizaciją, kompiuterizaciją, vartotojiškumo didėjimą, paslaugų ir prekybos sektoriaus plėtrą, ekologiškumą. Analizuodami informantų pasakojimus, nuorodas į šiuos aspektus priskirsime prie (tolesnės) modernizacijos naratyvo.

2. Tyrimo metodologija

Analizėje naudojami interviu surinkti lauko tyrimo metu 2021 m. liepos 25–28 d. Panevėžio mieste ir apylinkėse. Panevėžys tyrimui buvo pasirinktas kaip didelė industrializacija sovietmečiu pasižymė-

³³ Gana išsamią šios diskusijos apžvalgą lietuvių kalba žr. Vylius Leonavičius, „Sovietinė modernizacija“.

³⁴ Ulrich Beck, Anthony Giddens ir Scott Lash, *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (Redwood City: Stanford University Press, 1994); Ulrich Beck, *The Risk Society* (London: Sage, 1992); Matt Dawson, „Bauman, Beck, Giddens and Our Understanding of Politics in Late Modernity“, *Journal of Power* 3, nr. 2 (July 2010): 189–207, <https://doi.org/10.1080/17540291.2010.493698> ir kt.

³⁵ Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* (New York: Basic Books, 1973).

³⁶ Jean-Francois Lyotard, *Postmodernus būvis. Ataskaita apie žinojimą* (Vilnius: Baltos lankos, 2010); Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies* (Princeton: Princeton University Press, 2020).

jęs miestas, turėjęs stipriai pajusti posovietinės transformacijos atneštus pokyčius.

Panevėžys – penktas pagal dydį Lietuvos miestas. 2021 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, jame gyveno 89 100 gyventojų. Lyginant su dešimčia metų anksčiau atliktu surašymu, gyventojų sumažėjo 10,6 proc. – iš Lietuvos didmiesčių tai didžiausias smukimas³⁷. Apskritai gyventojų skaičiaus mažėjimo tendencija Panevėžyje (kaip ir daugelyje kitų šalies miestų) pastebima nuo 1991 m. surašymo. Didžiausią populiacijos augimą miestas išgyveno per pirmuosius pokario dešimtmečius³⁸.

Pokariu Panevėžyje vyko didelio masto industrializacija. Buvo atstatomos, perstatomos nacionalizuotos tarpukario įmonės, sugriautos Antrojo pasaulinio karo metu, vykdytas smulkių gamyklų stambinimas, ilgainiui imti statyti nauji standartinių daugiabučių rajonai. Kelios didžiausios Panevėžio gamyklos, įdarbinusios tūkstančius miestiečių ir apylinkių gyventojų, buvo: Autokompresorių gamykla, linų, pieno, mėsos kombinatai, kabelinių gaminių fabrikas („Lietkabelis“) ir kineskopų gaminės „Ekranas“³⁹.

Miestas įsikūręs Vidurio ir Šiaurės Lietuvos regiono centre – tai intensyvaus žemės ūkio regionas⁴⁰, kur žemės našumas gerokai didesnis nei likusioje šalies dalyje⁴¹. Su tuo susijusi ir didelė žemės ūkio industrializacija sovietmečiu – remiantis 1972 m. oficialiaisiais duomenimis, Panevėžio rajone veikė apie 50 tarybinių ūkių ir kolūkių⁴². Šiame rajone buvo ir Ėriškių kolūkis, esą, visoje SSRS garsėjęs pažangumu ir produktyvumu.

³⁷ Lietuvos statistikos departamentas, „Gyventojų skaičius 2021 m.“, <https://www.arcgis.com/apps/dashboards/b3ce2411bf604c158d65d421839445a4>.

³⁸ Elena Markuckytė ir Donatas Pilkauskas, „Panevėžio istorija“, 2018 m. gruodžio 19 d., <https://www.vle.lt/straipsnis/panevezio-istorija/>.

³⁹ Ona Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija: nuo pirmųjų paminėjimų šaltiniuose iki XX a. 8-ojo dešimtmečio* (Panevėžys: UAB „Panevėžio spaustuvė“, 2003), 340.

⁴⁰ Ten pat, 337.

⁴¹ Valstybinė įmonė „Valstybės žemės fondas“, „Atnaujinti žemės našumo vertinimo erdviniai duomenys“, 2018 m. spalio 26 d., <https://www.vzf.lt/?naujienos=atnaujinti-zemes-nasumo-vertinimo-erdviniai-duomenys>.

⁴² Zigmuntas Noreika ir Vincas Stravinskas, *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas, I dalis* (Vilnius: Mintis, 1974), 163.

Kalbant apie Panevėžio industrinę specifiką reikia šiek tiek daugiau pasakyti apie „Ekraną“ kineskopų gamyklą, su kuria vienaip ar kitaip susijęs dažno mūsų informanto gyvenimas. 1962 m. pradėjusi veikti gamykla greitai tapo didžiausia Panevėžyje pagal darbuotojų skaičių (daugiau kaip 4 000)⁴³ ir užimamą plotą (50 ha)⁴⁴. Atkūrus Nepriklausomybę, kai daug Lietuvos gamyklų žlugo, „Ekranas“ ne tik išgyveno suirutę, bet ir ėmė investuoti į naujas technologijas, bendradarbiavo su garsiomis užsienio bendrovėmis⁴⁵, tapo vienu didžiausių kineskopų gamintojų Europoje⁴⁶.

Vis dėlto 2006 m. „Ekranas“ – daliai netikėtai – bankrutuoja. Gamyklai nutraukus veiklą, kai kone visoje likusioje šalyje ikikriziniu laikotarpiu nedarbo lygis krito, Panevėžyje per tris mėnesius jis išaugo nuo 2,1 iki 5,9 proc.⁴⁷ Ir nors ekspertiniai „Ekraną“ žlugimo vertinimai tiesiogiai nesieja žlugimo su posovietinės transformacijos problemomis⁴⁸, informantų pasakojimuose „Ekraną“ žlugimo istorija paprastai patenka į „virsmo“ laikų chronologines ribas ir yra vienas esminių transformacijos įvykių net ir tiems, kurie patys „Ekraną“ nedirbo.

Iš viso Panevėžyje atlikti, įrašyti ir transkribuoti 43 interviu. Atrenkant informantus daugiausia orientuotasi į fabriką, žemės ūkio, švietimo ir kultūros darbuotojus, taip pat žmones, kurie pirmisiais Nepriklausomybės metais kūrė verslus. Nepaisant kelių išimčių, kalbinti ne elito atstovai. Imtyje apylygiai vyrų ir moterų. Informantai reprezentuoja įvairias sovietmečio kartas, tačiau, kaip minėta, pasirinkti kalbinti tik žmonės, turintys asmeninės sovietmečio ir transformacijos patirties, taigi tyrimo metu turėję 50 arba daugiau metų. Da-

⁴³ Maksimaitienė, 340.

⁴⁴ AB „Ekranas“, „Geografinė padėtis“, <https://web.archive.org/web/20130921091336/http://www.ekranas.lt/lt.php/pages,id.45>.

⁴⁵ AB „Ekranas“, „Istorija“, <https://web.archive.org/web/20130921053822/http://www.ekranas.lt/lt.php/pages,id.68>.

⁴⁶ Žydruolė Jonuškienė, „Ekranas“, 2004 m. vasario 2 d., <https://www.vle.lt/straipsnis/ekranas-1/>.

⁴⁷ Lietuvos darbo birža, „Lietuvos darbo biržos veikla 2006“, <https://uzt.lt/wp-content/uploads/2019/03/2006-m.-veiklos-ataskaita.pdf>.

⁴⁸ Verslo žinios, „Panevėžio „Ekraną“ laidotuvių proga“, 2007 m. liepos 13 d., https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2007/07/13/Panevezio_Ekrano_laidotuviu_proga.

lis pašnekovų gyvena kaime, kiti – mieste, dauguma jų turi aukštąjį arba aukštesnįjį išsilavinimą, bet nemaža dalis – specialųjį vidurinį ar profesinį.

Atlikti biografinio pobūdžio giluminiai interviu, vadovaujantis preliminariomis pokalbio gairėmis. Iš pradžių informanto buvo prašoma trumpai papasakoti savo biografiją, toliau – pagrindinėje interviu dalyje – siekta išgirsti autentišką pasakojimą apie posovietinę transformaciją, stengiantis kuo mažiau kištis į pasakojimo procesą ir jo turinį. Galiausiai, užduoti pagilinantys ir konkretesni teminiai klausimai, rūpėję konkrečioms tyrimo dalyviams (apie žemės ūkio reformą, socialinius santykius, religiją). Svarbu paminėti, kad transformacijos laikotarpio chronologinės ribos informantams nebuvo primetamos – jų pačių prašyta įvertinti laikotarpio pradžios ir pabaigos taškus. Pažymėtina ir tai, kad tiesiogiai apie modernybę ir jos vertinimą tyrimo dalyvių klausta nebuvo.

Interviu paprastai trukdavo 1–2 valandas. Transkribuojant garso įrašus, stengtasi kuo tiksliau išrašyti sakinę kalbą, tačiau krašto tarimei būdingi ypatumai ne visada buvo išsaugomi tiek dėl techninių sudėtingumų, tiek dėl apsunkinto nenorminio teksto skaitymo.

Duomenų analizei taikytas teminės naratyvinės analizės metodas⁴⁹. Laikantis šio metodo principų, savo informantų interviu tekstuose siekėme rekonstruoti dominuojantį naratyvą, kuriuo pasakotojas susieja į bendrą istoriją savo ir aplinkinių žmonių gyvenimą sovietmečiu ir po jo – ieškojome pasakojimo gijos, kuri informantui istorinę virsmą paverčia prasminga istorija (jei tokia gija iš viso buvo). Panašius pasakojimus grupavome į tipus. Kadangi mus domino tik modernizacijos teorijos perspektyvoje interpretuojami naratyvai, gilesnei analizei ir rezultatų pristatymui pasilikome tik tuos interviu, kuriuose pasakojimas apie sociopolitinės sistemos virsmą sukosi aplink modernybės ir (ar) neotradicionalizmo temas. Šiuos interviu nagrinėjome pagal temines kategorijas, ieškodami bendrų teminių elementų tarp informantų, priklausančių tam pačiam išskirtam naratyvo tipui.

⁴⁹ Žr. Catherine Kohler Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences* (Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, 2008).

3. Modernizacijos naratyvai informantų pasakojimuose apie posovietinę transformaciją

Iš surinktų 43 interviu 29-iose aptikome įvairių tipų mus dominančių naratyvų apie posovietinę transformaciją per jos santykį su vienaip ar kitaip suprastu modernumu. Likusių interviu naratyvuose dominavo kiti, šiuo atveju neaktualūs, elementai (keletas pasakojimų, kaip tikėjomės, sukosi aplink tautinio išsivadavimo naratyvą, tačiau tokių buvo stebėtinai mažai) arba nebuvo galima įžvelgti vieno dominuojančio naratyvo. Indukciniu būdu išskirtus transformacijos naratyvus suskirstėme į keturis tipus – „demodernizacijos“, „modernizacijos tąsos“, „neotradicionalizmo tąsos“ ir „tikrosios modernybės“ naratyvą – pagal tai, kokie sovietmečio ir posovietinės transformacijos bruožai išryškėja jų pasakojimuose kaip ryškiausi, labiausiai akcentuojami pačių informantų⁵⁰.

3.1. Transformacijos kaip „demodernizacijos“ naratyvas

„Demodernizacijos“ transformacijos metu naratyvas analizės imtyje pats dažniausias – jam priskyrėme dešimties informantų pasakojimus. Šiame naratyve sovietmetis iš esmės suprantamas kaip modernybės epocha. Laikotarpis vertinamas kaip visiškai pakankama, tikra ir „normali“ modernybė, nors kai kurie sovietinės sistemos elementai ir gali būti kritikuojami (ideologizacija įvairiose srityse, ateizacija ir pan.). Šiame naratyve atkūrus Nepriklausomybę vykusi transformacija pasirodo kaip griauianti sovietinę modernybę ir vietoj jos nesukurianti nieko vertingo ar iš tiesų prilygstančio sovietiniam modernumui.

Apie sovietmetį bendriausia prasme šiame naratyve kalbama kaip apie progresą, ypač lyginant su „Smetonos laikais“, kurių, reikia pažymėti, patys informantai jau net nepamena arba juos patyrė tik

⁵⁰ Tai nereiškia, kad vienam ar kitam tipui priskirti informantai visiškai nepastebi kituose naratyvuose minimų sovietmečio ir (ar) socialinės raidos nepriklausomoje Lietuvoje bruožų, tačiau (jeigu juos pastebi) jų neakcentuoja, „nurašo“ kaip neesminius, antraeilius.

ankstyvoje vaikystėje. I36, gimusi 1933 m., pavyzdžiui, apie pokario pokyčius kaime kalba taip: „[Ž]monės nuoširdžiai dirbo. Ir labai sunkiai dirbo. Ir ta technika buvo prastesnė. Ir, va, per tuos metus kiek viskas pasikeitė, pasaulis [pasikeitė]. Buvo akmens amžius gi.“ Kalbant apie visą sovietinį laikotarpį šiame naratyve jaučiamas stabilus, nuolatinis technologinis ir ekonominis progresas – nuo nepaneigiamai sunkaus kolūkių „tvėrimo“ ir pokario laiko vyko palaipsnis vystymasis, galiausiai atpirkęs ir įprasminęs pokario kolektyvizacijos, represijų, suirutės nuoskaudas ir traumas. Kasdienį progreso pajautimą gerai įkūnija šios informantės nusakomas jau prarasto gyvo, dirbančio sovietinio kaimo peizažas, kuriame justai daugeliui „demodernizacijos“ naratyvo atstovų būdingas estetinis progreso pajautimas, kai net dirbanti žemės ūkio technika, rutininiai kolūkio darbai atrodo gražūs: „Būdavo, visi laikom gyvulių... Rytais, būdavo, važiuoji su bidonėliais. Čia juda viskas. Būdavo, tie traktoriai – važiuoja, urzgia“ (I36).

Itin dažnas šio naratyvo elementas – kalbėjimas apie statymą sovietmečiu. Iš vienos pusės, tai nauji namai kolūkinėse gyvenvietėse, didžiulės gamyklos, ištisi nauji miestų rajonai, atsiradę, kaip dažnai pabrėžiama, prieš tai buvusiuose plynuose laukuose, pelkėse ar vietoj retai apgyvendintų kaimų. Akivaizdu, kad tas daug kam paliko didelį įspūdį, veikė kaip sovietinės sistemos modernizacinių pajėgumų įrodymas, tam tikras gamtos (kad ir nelabai nuožmios Lietuvos atveju) nugalėjimas, pajungimas žmogui. Jau minėtoji I36 pasakoja: „Miestai labai keitės tada, labai statės gi. Kokie miestai buvo. Gi čia tų gyvenviečių nebuvo. <...> Tai čia va ta gyvenvietė tai visa pastatyta tarybiniais laikais.“ Maždaug dviem dešimtmečiais jaunesnė I16 taip pat prisimena statybas ligtol buvusiose plynose vietovėse šalia Panevėžio. Apie „Ekraną“ plėtrą ji pasakoja: „Paskui pastatė antrą cechą, surinkimo cechą. <...> Ant laukų buvo statytas jisai.“ Kita vertus, šiame naratyve statymas sovietmečiu kartu suprantamas ir perkeltine prasme – kaip apskritai naujo gyvenimo, kitokio rytojaus nuolatinis kūrimas. Panašu, kad tai atkartoja propagandoje naudotą „komunizmo statymo“ klišę.

Šiame naratyve stipriai jaučiamas pasididžiavimas lietuviška tarybine pramone, intensyvia industrializacija, sovietmečiu vykdyta ir Panevėžyje. Įdomu, kad per tai pasireiškia nacionalinis ir regioninis patriotizmas, savivertė, išreiškiamas unikalus miesto identitetas – giriamasi, kad Lietuva vienais ar kitais produktais aprūpindavo kone visą SSRS, su užsidegimu, pabrėžiant gausumą ir dydį, vardijamos Panevėžio gamyklos, jis tituluojamas „pramonės miestu“. Tą gerai iliustruoja I28, septinto dešimtmečio pradžioje gimusio vyro, buvusio fabriko darbininko, žodžiai:

Jausdavosi, kad Panevėžys – pramonės miestas. Ne toks, kaip Kėdainiai, neišsiskiria dideliu senamiesčiu. Bet jis jautėsi grynai toks pramonės miestas. [Tai] Šiaurės Lietuvos pramonės centras. <...> Tai „Baldai“, tai ta pati „Tiksloji“, „Lietkabelis“, ten „Grūdai“, kepykla, toje pusėje „Ekranas“, ai, va dar „Linai“ <...>, „Gelžbetonis“ – toks grynai pramoninis miestas.

I44 (g. 1951 m.), darbininkas, darbą pažangiam „Ekran“ prisimena itin palankiai: „Išėjau į „Ekraną“. Vo ten tai jau buvo gyvenimas! Ten buvo gyvenimas, tada buvo kaip tiktai paleista nauja spalvotų kineskopų linija.“ I22, inžinierius, gimęs 1945 m., savo darbovietę su pasididžiavimu apibūdina taip: „Panevėžio autokompresorių gamykla gamindavo kompresorius čia visai Sovietų Sąjungai ir karinei pramonei tuos kompresorius gamindavo. Dirbo apie keturi tūkstančiai darbuotojų <...>.“

Kalbant apie miesto pramonę, šiame naratyve tarp eilučių galima justi „fabrikų estetikos“ sentimentus. Fabrikų pajėgumas, produktų kokybė, platus jų poreikis ir realizavimas, gamyklų užimama teritorija ir pastatų monumentalumas, pramonės šakų mieste įvairovė, darbuotojų skaičius, dieną naktį netylančios mašinos ir rūkstantys kaminais, sunkus, bet prasmingas panevėžiečių darbas – daug kam visa tai atrodė tiesiog gražu, gera ir niekaip nesusiję su retam tiesiogiai imponavusia sovietine ideologija.

Kitas sovietinės modernybės bruožas – teisingumas, siejamas su tvarkos, sunormintų socialinių santykių buvimu ir realiu veikimu. Žmogus čia nėra priklausomas nuo, pavyzdžiui, darbovietėje savaime

susiklostančių, įprastinių hierarchijų, galingųjų įnorių, bet yra saugomas teisingą tvarką iš viršaus kuriančios ir užtikrinančios valstybės. Modernus teisingumas kaip stipresniojo teisės paneigimas labiausiai reikėsi tuo, kad, esą, sovietmečiu „paprastas“ žmogus visada turėjo kur kreiptis pasiskųsti dėl jam daromos skriaudos ir teisingumas buvo įgyvendinamas. Skundžiamasi būdavo vietinio, nacionalinio ar net sąjunginio lygmens partijos institucijoms – čia išryškintas kontrastas tarp pagalbos besikreipiančiojo „paprastumo“ ir to, į ką kreipiamasi pagalbos, aukšto statuso ir didelės galios. Kartu ir tas, nuo ko būdavo nukenčiama ir ką buvo galima paskųsti, neretai būdavo aukštas pareigas turintis asmuo. Pabrėžiama, kad „dideli“ žmonės rūpinosi „mažaisiais“, „mažieji“ buvo ginami nuo „didžiųjų“, o teisingumas buvo nepriklausomas nuo stipresniojo valios.

Kitaip tariant, manoma, kad egzistavo tvarka, kuri veikė ne pagal hierarchijos paprotį ar galios santykių tradiciją. Tai kartais supriešinama su tarpukario Lietuva, kur, esą, „savininkas“ su darbuotoju galėjo elgtis kaip tinkamas, buvo paplitęs išnaudojimas, apie kurį įspėdavo patys tą laiką dar menantys šeimos nariai, raginantys geriau nenorėti Lietuvos nepriklausomybės, tapatinamos su kapitalistine santvarka. I16 apie sovietmetį pasakoja: „*Seniau būdavo taip, jeigu jau žmogus nuėjo pasiskųsti partijos komitetą arba pas miesto vykdomo komiteto pirmininką, reikalai buvo išspręsti!*“ Jai pritaria I36: „*Būdavo, kur nueis paprastas žmogus, ras [teisingumą]. In partijos nuvažiuos [vykdomąjį komitetą], in miesto – visur ras teisybę. Nueis teisman, iš karto tenai nueina, viską aptaria, už penkiolikos minučių ateina, pasako [sprendimą].“*

Su teisingumu susijusi sovietinė gerovės valstybė šiame naratyve taip pat yra sistemos modernumo įrodymas. Socialinis teisingumas, informantų vertinimu, reikėsi, pavyzdžiui, tuo, kad už ilgametį darbą žmonės nemokamai gaudavo būstą (I12, g. 1943, mechanikas: „*Prie ruso dirbai, dirbai, dirbai gamykloj. A tenai dešimts metų turi atidirbt, bet tu gavai butą už dyką. Pavyzdžiui, aš gavau nemokamai butą. Nemokamai, už dyką*“), galėjo visada būti tikri, kad turės darbą (I12: „*Nepatiko toj gamykloj dirbt, nuvėjai į kitą gamyklą. Dar nepa-*

tiko, dar nuvėjai į kitą. Gali kas mėnesį keist, žmonės darbą turėjo“), kuris jiems teiks įvairių papildomų ir išgyvenimui šiaip jau nebūtinų paslaugų, valstybė pakankamai gerai pasirūpino sveikata. Verta pažymėti, kad netgi darbas itin kenksmingomis sąlygomis (pavyzdžiui, karšto stiklo presavimas „Ekrane“) nebuvo laikomas neteisingumu darbininkų atžvilgiu – šie, esą, sąmoningai sutikdavo taip dirbti, nes žinojo gausiantys papildomų pajamų ir lengvatų. Žmogus, esą, visais gyvenimo atvejais galėjo jaustis saugus ir užtikrintas ir patirti net kažką daugiau už minimalų pragyvenimą.

I12 apie sovietinės gerovės sistemos pranašumus entuziastingai pasakoja:

Gamykla viskuo aprūpina. Atlyginimą gerą gaudavau. <...> Gaudavau maisto taloną į dieną. Apsirgai – <...> nuvėjai pusę aštuonių į registratūrą, užsiregistravai – aštuntą valandą pas gydytoją! <...> Išrašė vaistus, aš nuėjau į vaistinę, už dyką pasiėmiau. Kadangi gamykla apmokėdavo už vaistus. Į poilsio namus nori važiuot kelialapį – va, septynis rublius sumokėjai, dvi savaites poilsio namuose. Gyvenk ir žvenk. <...> Reikia kam mašinos ar ką – paprašysi, pareiškimą parašysi, duos mašinę gamykla. <...> Autobusas už dyką. Ekskursija.

Atkurta Nepriklausomybė ir prasidėjusi posovietinė transformacija modernizacijos tendenciją, anot šio naratyvo, apsuks į priešingą pusę, o sovietinę modernybę beatodairiškai ima naikinti.

Progresą keičia stagnacija arba / tad ir regresas, nelieka vizijos, aiškios ir tvirtos krypties į ateitį ir pažangą, strategijos. Kartais pasigirdavo net transformacijos sugretinimas su pokario chaosu (I36: „[P]okaris buvo sunkus. Ir ta pertvarka buvo man labai sunki. Pirminė tokį karą lygtai...“) Vyrauja nestabilumas, nežinomybė, „anarchizmas“. I44 apibendrina Lietuvos raidos tendenciją po 1990 m. taip: „Aš tau pasakysiu: niekur mes neiname.“ Jam antrina žmona: „Stovim vietoje ir galbūt atgal [einame].“ Vyras vėl papildo: „Stovim vietoj ir mindomės tam, atsiprašau, katile, purve. Pakol kas Lietuvoj jokios krypties.“ Pasigėrėjimą keliančio darbo ir mašinų triukšmą keičia tyła, o kartu ir progreso sustojimas, apmirimas.

Naujos statybos ne tik kad sustoja, bet ir prasideda „kolūkių griovimas“, esą, grindžiamas tuo, kad griaujami dalykai yra sovietiniai, vadinasi, blogi. Griovimo tema viena dažniausių šiame naratyve. Čia iškalbinga I44 citata: „<...> atėjo kita valdžia – kolūkiai, tarybiniai ūkiai yra sovietinis palikimas. O kad sovietinis palikimas geras, kad jis, daleiskime, duoda naudą ir akivaizdžią naudą?! Tai ne, nereikia, todėl, kad čia „sovietinis palikimas“. Dabar mes įkursim. A ką įkūrė? Š įkūrė...“

Kaip rodo I36 žodžiai, vyresnius žmones skaudino, kad griauama tai, ką jie statė savo rankomis, kad naikinama tai, kas jų akimis buvo pakankamai modernu (lyginant su pokariu) ir veikė, o paskui nieko geriau nebesukuriama:

[V]iską, ką kūrėm, jau pradėjo griaut. Buvo labai skaudu. Ojej. Kaip pergyvenom... <...> Viską, kad viską sugriovė. Visus tuos vadovus sumenkino. <...> Bet žmonės nuoširdžiai dirbo. Ir labai sunkiai dirbo. <...> Kad tik neliktų nieko, kas buvo. Betgi žmonės sukūrė. Kaipgi... Ir aš atsimenu, kaip į kolūkius varė tuo visus. <...> Labai skaudi patirtis. [pabrėžtinai] Ir, būdavo, tiesiog važiuojam per kaimus visus: visur fermos visos, kur kūrėm, kūrėm viską, sugriauta, sunaikinta. Ojej, koks košmaras. <...>.

Toliau ši informatė užsimena ir apie tai, kad prie jos vyro, ilgus metus sąžiningai dirbusio kolūkyje, ankstyvos mirties smarkiai prisidėjo sunkūs psichologiniai išgyvenimai transformacijos laiku.

Griaunama sovietinė kaimo modernybė kelia liūdesį dėl to, kad nemažai kam teko padėti didelių aukų pokariu „tveriant kolūkius“ (neteko girdėti šio laikotarpio idealizavimo net ir šiame naratyve), juose sunkiai dirbta, o atkūrus Nepriklausomybę nieko vertingo iš to neatgauta atgal. Žemės gražinimas paprastai nevertinamas kaip tinkama kompensacija – viena vertus, XX a. pabaigoje ji nebuvo tokia pat savaiminė vertybė kaip prieš kolektyvizaciją, antra vertus, restitucija kritikuojama, nes, esą, „sukiršino“ kaimo žmones, išsisas šeimas, buvo neskaidri. Be to, išdalinti pajai (buvusiems kolūkiečiams natūra atiduota kolūkių turto dalis) dažniausiai vertinti kaip pasityčiojimas, didelis neteisingumas „paprastų“ žmonių atžvilgiu,

nes didžiausią dalį sau pasiimdavo kolūkio vadovai. Noras atgauti „teisingą“ kolūkio turto dalį daug ką, panašu, skatino elgtis savanau-diškai ir neteisėtai – tiesiog savavališkai pasiimti iš kolūkio ką nors, kol to nepadarė kiti ir kol kas nors dar apskritai liko. Žemės ūkio privatizacija apibūdinama tokiais iškalbingais pasakymais kaip „išardymas“, „išdraskymas“, „išnešiojimas po plytą“, „išpardavimas gabalais“, „naikinimas“, „išsidalinimas“, „išpardavimas metalo laužu“, „išparceliavimas“ ir t. t. Visa tai yra sovietinės modernybės statymo (tiesiogine ir perkeltine prasme) antitezė.

Kita šiame naratyve dažna tema – pramonės nuosmukis. Gamyklų privatizacija taip pat laikoma griovimo, naikinimo forma – grasinan-tys „berniukai“ odinėmis striukėmis (nusikalstamos grupuotės, spe-kuliantai) supirkdavo investicinius čekius, pusvelčiui privatizuodavo ir išparduodavo, „subankrotindavo“ ištisas gamyklas, nesumokėdavo darbuotojams. Išlikusios gamyklos liudijo tik nuosmukį ir regresą, primenantį karo padarinius, o ne ekonominių reformų laikus: „*Reiš-kia, aš nuėjau į tą įmonę [, kurioje dirbau sovietmečiu], ji atrodė kaip po karo. Ten yra apie penkis hektarus po stogu. Ir ten įrengimas prie įrengimo. O beliko dirbti du šimtai maždaug su viršum žmonių. <...> Tie įrengimai, tie rusiški, stovi jie ten, kaip po karo“* (I22, g. 1945, inžinierius). Net ir mokytoja I10, gimusi 1951 m. ir pati pramonės srityje niekada nedirbusi, pasakoja apie jausmus, apėmusius matant uždaromas gamyklas: „*Man tos kai gamyklos užsidarinėdavo, tai kažkas baisaus. Nu, kažkaip labai... labai liūdna būdavo.*“

Pramonės nykimo temoje neretai pasitaiko dezintegracijos pote-mė – esą, sovietinės pramonės monolitiškumą, apibrėžtumą, indus-trinį didingumą pakeitė chaosas, eklektika, nestabilumas, susmul-kėjimas. Galima sakyti, kad tai neatitinka šio naratyvo informantų estetinės pajautos, kuriai artimesni sovietinio progreso vaizdiniai ir formos. I16 pasakoja: „*Staigiai, kaip pradėjo vat taip va skilti, skil-ti, skilti. Pasidarė privatūs, tas „Ekranas“ iš karto taip – ir viskas. Staigiai, staigiai, žinokit. Taip tik matai – mažyn ir mažyn, mažyn. Ir viskas ir mažyn.*“ I12 antrina: „*Kaip anarchija, vogė kas ką norėjo. Kas ką norėjo privatizavo, išvogė ir uždarė. <...> Bankrutavo gamy-kla. Ir išvertė dabar, griuvėsiai stovi. Didžiula gamykla.*“

Vietoj pasigėrėjimą kėlusią didelių, tūkstančius darbuotojų įdarbinančių gamyklų (kaip kad „Ekranas“) telieka smulkūs ir neilgai gyvavę neaiškūs „versliukai“, kebabinės ar kioskeliai su vienu darbuotoju, toksiškas plastmasės karoliukų štapavimas Rožyno mikrorajone, „onoro“ nedarantis žvakių liejimas po darbo namuose (paspalčia nuo kaimynų) ir pan.

Šiame naratyve tautinės pramonės didybės transformacijos metu nebelieka – vietoj to priklausomumas nuo Vakarų, nesavarankiškumas, silpnumas. I12 piktinasi ir gailisi: „*Atidavė [Ignalinos atominę elektrinę] už Europos Sąjungą, kad įstoti [įstotų]. Tie irgi, matai, vakariečiai – „uždarykit elektrinę Ignalinos“.* Uždarė tokią gamyklą. <...> Savo turėt tokios gamyklos... Nu... Tokiai Lietuvai.“ Su demodernizacija industrijoje susiejama ir emigracijos problema: „*O kiek lietuvių išvažiavo į užsienį dirbt gi per tą pertvarką, čia nebuvo darbo. Gamyklas visas sunaikino gi. <...> Nebuvo darbo. Visi išbėgo į užsienį tenai.*“ Tai kontrastuoja su sovietmečiu, kai miestai dėl pramonės plėtos augo aplinkinių kaimų sąskaita, pritraukė darbuotojų ir iš kitų SSRS respublikų.

Sovietinės modernybės teisingumą, šių informantų požiūriu, keičia nebaudžiama politinė ir ekonominė galingųjų korupcija, neteisingumas. Darbuotojų teisės ir sveikata, esą, ėmė niekam neberūpėti, darbdaviai su savo darbuotojais ėmė elgtis kaip tinkami.

Šiame naratyve pasakojama, kad transformacijos metu teisingumas „paprastam“ žmogui tapo nebeprieinamas. I16 emocingai tvirtina: „*Niekur! Niekur nėra kur nueit žmogui. Nėra kur žmogui nueina! Niekas su juo net nešneka! Visiškai kita buvo pažiūra į žmogų! Jūs gal neįsivaizduojat šito reikalo, bet vat, pavyzdžiui, dabar žmogus turi pats kovoti už save, a tie visi žmonės, kurie seni, nu ką – jie naba-gai yra.*“ Naratyve teigiama, kad išnaudojami nežinantieji, nesuprantantieji, sąžiningieji, silpnieji – nebėra jokios teisybės. Nelieka socialinio saugumo jausmo – bet kas gali atleisti, pažeminti, nuskriausti, valstybės garantijos neveikia.

Neteisingumu šiame naratyve vadinama ir tai, kad sovietiniais laikais žmonių užtarnauti nuopelnai ir pasiekimai nebeteko prasmės,

tapo pajuokiami ir sumenkinti. Esą, aukštos kvalifikacijos meistrai ar turėjo eiti dirbti nekvalifikuotų darbų, persikvalifikuoti, kad atitiktų rinkos poreikius, arba galbūt netgi eiti prekiauti į turgų (tai dešimtajame dešimtmetyje buvo savotiška socialinė stigma), buvo pažeminti gerbiami vadovai. I28 apie atleistus gerbiamus gamyklos specialistus pasakoja, pabrėždamas jų darbinio statuso nuosmukį: „[D]aug kas, aišku, paskui ten jau po kiek laiko gal ir gavo kažkokiuos tai darb[us vietas], ten servisai kažkokie, persikvalifikavo, kažkur kažkas įlindo. Veikė kažką tai. Tau čia va kažkokį darbelį vis...“ Kartu piktinamasi, kad į aukštesnes pozicijas ėmė patekti tie, kurie to neverti, svetimi žmonės, „prisiplakėliai“, „trintukai“. I16 gerai apibendrina šiame naratyve gana būdingą norą atskirti ideologiją ir nuo sąžiningo fizinio darbo pramonėje: „Nu va, pirmiausia tuo ir prasidėjo: „šunauja“, „runkeliai“ ir žmonės va šitas visas iš karto krito labai, nesiskaitymas toksai. [V]is tiek jie eiliniai žmonės, jie eiliniai darbininkai ėjo <...>. Nu ir visio, žmonėm čia yra labai didelis įžeidimas, labai. Kai žmogus visą gyvenimą dirba, atidirbom čiot ne 50 metų darbo stažą, ane? Nesvarbu, kokia valdžia buvo, ane? Bet, jei žmogus dirba, jisai dirba sąžiningai, klausyk. Vargo, ėjo, ane. Sibire išbuvo po 10 su virš metų. <...> Ir jį vadint dėl šitaip va, klausyk, tai yra čia, yra baisu. Tai yra jau viskas, čia yra jau viskas. Čia yra baisu.“

Neteisingumas transformacijos metu šiame naratyve reiškiasi ir tuo, kad, kaip pasakojama, nekontroliuojamai, nebaudžiamai ir įžūliai veikia nusikalstamas pasaulis, esą, susijęs abipusiškai naudingais ryšiais su valstybės institucijomis ir politikais. „Tulpiniai“, mafija, „Svainijos istorija“, banditizmas, aferos, susišaudymai, nužudymai, sprogdinimai, reketas – Panevėžys iš pramonės miesto tapo, kaip kai kurie informantai įvardijo, „Lietuvos Čikaga“. Iliustratyviai šį demodernizacijos aspektą apibūdina I10, transformacijos laiku patyrusi apiplėšimą savo rajone: „Nebuvo saugu, nebuvo saugu. Aš, pavyzdžiui, iki dabar tamsos bijau ir kažkaip gal nuo to, kai ten mane apiplėšė, aš ne... Bet jau praėjo nu daug metų. Bet aš niekur sutemus...“

Apibendrinant galima paminėti, kad „demodernizacijos“ naratyvas būdingas daugiau pramonės ir kolūkių darbininkams, kurių že-

mesnis išsilavinimas, pirmajai sovietmečio kartai, nors kai kuriais atvejais pasireiškia ir tarp jaunesnių žmonių, tarp aukštesnio išsilavinimo pramonės specialistų ar netgi tiesiogiai su pramone nesusijusių švietimo darbuotojų. Sovietmetis šiame naratyve dažniausiai vertinamas labiau teigiamai, bet neideologizuotai – daugiau dėl pragmatinių motyvų, susijusių su jo suvokiamu modernumu, neatmetant ir kai kurių mažiau sureikšminamų neigiamų dalykų. Pažymėtina, kad labiausiai sovietmečio modernumas šiame naratyve išryškinamas būtent per tai, kaip jis buvo griaunamas transformacijos metu.

3.2. *Transformacijos kaip „tikrosios modernizacijos“ naratyvas*

Naratyvas, kurį pavadinome „tikrosios modernizacijos“ pasakojimu, buvo vienas iš dviejų dažniausiai pasitaikiusių mūsų surinktoje medžiagoje – jam sąlyginai priskyrimo 8 iš 29 Panevėžyje ir jo apylinkėse kalbintų informantų, kurių pasakojimuose išryškėjo mus dominantys transformacijos naratyvai. Šiame naratyve nepriklausomos Lietuvos raida žlugus Sovietų Sąjungai matoma kaip tikroji modernizacija, o sovietmetis vertinamas kaip netikra, nepavykusi modernybė, kuriai būdingas neefektyvumas, tvarkos nebuvimas, prasta darbo etika, t. y. tokie bruožai, kurie yra modernybės antitezė. Informantams, kurie pateikia šį dominuojantį naratyvą, dažniausiai būdingas iš esmės neigiamas sovietmečio vertinimas ir teigiamas dabartinės Lietuvos vertinimas, nors buvo vienas specifinis atvejis (I30)⁵¹, kai neefektyvumas sovietmečiu vertintas teigiamai.

Priešingai nei „demodernizacijos“ naratyvo atveju, šio naratyvo atstovams sovietmetis pirmiausia asocijuojasi ne su tvarka, o su tvarkos nebuvimu, ne su technologiniu progresu, o su technikos trūkumu. Pavyzdžiui, 1966 m. gimęs tarybinio ūkio dirbtuvėse dirbęs pašneko-vas I35 pasakoja: „*Taip tai betvarkė visiška. Tarybiniam ūky. Siaubas*

⁵¹ Nors šį informantą priskyrimo prie tikrosios modernizacijos naratyvo dėl jo minimų itin ryškių sistemos neefektyvumo sovietmečiu ir vėlesnės racionalizacijos pavyzdžių, tačiau jo pasakojime buvo ir nemažai „demodernizacijos“ naratyvo bruožų.

[pabrėžia]. *Dirbtuvės apleistos, technika apleista.*“ Informantas pasakoja apie tai, kaip vienoje iš darboviečių, kurioje dirbo dažytoju, trūkdavo normalių darbo priemonių, reikalingos technikos: „<...>su autokaru nuvažiuoji su kibiru... <...> Atsiveži verdančios smalos. Kunkuliuojančios, įsivaizduojat? Ir iš kokio nors sunkvežimio priprašai, įsileidi benzino... Ir tą smalą turi atskiesti – karštą – su benzinu. Sumaišai, truputėlį paaušta, tada su pulverizatorium gali dažyti. Tai įsivaizduojat, kokia rizika?“

Itin ryškus šio naratyvo bruožas – sovietinės sistemos neefektyvumo, neracionalaus išteklių švaistymo, darbo imitavimo akcentavimas. Štai kaip 1960 m. gimusi inžinierė I19 pasakoja apie pirmąją savo darbo dieną gamykloje: „[P]irmą dieną atėjus į darbą, atsime nu, gavau tokį [papeikimą], kad [nusiųjuokia]... per greit dirbu. <...> Pirmą dieną man davė ten tokį krūvą brėžinių, na čia va reikia pataisyti, pažiūrėti, dar kažką. Aš ten per dieną viską sužiūrėjau. Darbo dienos pabaigoj nueinu, sakau – padariau. Kaip už stalo užsikabino tas biuro viršininkas, paskui kitą dieną moteriškė atėjo, sako: „Čia savaitę tu turėjai dirbti.“ Nu okei, savaitę tai savaitę. <...> Tai aš per mėnesį nunerdavau suknelių vašeliu darbo metu.“

Tiesa, ne visi išteklių švaistymą vertina neigiamai. Kaip jau minėta, vienas penktajame dešimtmetyje gimęs informantas (I30), dirbęs liftų avarinėje kontoroje, demonstratyviai džiaugėsi, kad sovietmečiu darbe galėjo „voliuti durnių“, o išteklių nereikėjo taupyti: „Rusų laikais irgi labai gerai gyvenau. Turėjau pastatęs namą labai didelį. Kultūros namus, ne namą – 500 kvadratų, keturių aukštų [juokiasi]. <...> galėjau išlaikyti lengvai tada, nes dujos buvo be skaitliukų. Kiek nori, tiek, va tep. Langus atsidaręs ir moki aštuoniolika rublių.“

Ne vienas informantas minėjo, kad darbovietėse buvo įprastas alkoholio vartojimas darbo metu. Jau minėtas liftų prižiūrėtojas (I30) pasakoja: „Pas mane darbe, aš kai va liftuose dirbau, kad, sakau, septyniasdešimt žmonių ateidavom iš ryto, suprant, surenka pinigūs ir arielką geria, suprant. Nugriūna, suprant, atsikelia ir vėl geria atsibudęs, nu suprant.“ Kitas informantas (I35) pasakoja, kad gėrimas darbe buvo norma, kurios buvo labai sunku išvengti: „Vienu

*žodžiu, jeigu teisybę pasakius: nori įsirašyti darbe prie kompanijos, turi sugebėti – nu, aš buvau visą laiką prieš – turi sugebėti išgerti darbe ir nepakliūti. Čia toks kaip garbės kodeksas buvo. Galit įsivaizduot?**

Planinė ekonomika ir prasta darbo kokybė, informantų nuomone, neišvengiamai vedė prie prastos pagamintos produkcijos kokybės. Kaip pasakoja gamykloje dirbusi, 1958 m. gimusi I17, iš to šaipydavosi patys darbuotojai: *„Sakau, kaip mum šitas meistras vienas sakė, sako: „Mūsų optikas perka japonai.“ Mes pradėjome juoktis, sakom: „O kodėl? “ „Kad parodyt [parodyti], kaip nereikia dirbti.“*

Dar viena ryški problema darbovietėse, neleidusi joms efektyviai veikti, – masinis vogimas arba, tų laikų terminais kalbant, „nešimas“ ar „kombinavimas“. Kaip mini I23, g. 1959 m. ir ilgus metus dirbantis savo versle, vogimas iš darboviečių buvo tapęs norma: *„Anksčiau gi būdavo iš gamyklos, jeigu ką nors neparsineši, sakydavo „Užmigti aš negaliu.“ I17 pasakoja, kad darbovietės „gerumą“ buvo įprasta matuoti pagal tai, ką iš jos galima nelegaliai išsinešti: „Nu tai būdavo geras darbas, kur tu gali ką išsinešti. Eilinis žmogelis ten kokią dėšrelę apsi-vyniojęs. Tai irgi, būdavo, pavyzdžiui, mano pažįstama dirbo lignoninėj, valgykloj. Tai jinai galėdavo aprūpinti tau ir sviesto, ir kondensuoto pieno, ir vištytės – iš kur? Nuo lignonų... Nuo lignonų... Vogdavo.“*

Pažangai, efektyvumo didinimui, inovacijoms darbe trukdė ir ideologizacija. Kaip pasakoja 1942 m. gimusi ir medicinos srityje dirbusi I38, ideologija ir sistemos uždarumas neleido pasireikšti žmonių kūrybiškumui, net techninės racionalizacijos darbovietėse sunkiai sulaukdavo palaikymo: *„O va tokiem... daugiau savarankiškiem tokiem žmonėm, kurie kažką tai nauja, kažką tai gali – tada taigi buvo slopinama. Netgi racionalizacija – ir ta labai sunkiai prasimušdavo. <...> Ar j užsienį išvažiuot, ar ar kur – nu tai visur uždara, visur... Nu tik viena ideologija, vienas tėvas [juokiasi], viena saulė šviečia.“*

Skirtingai nei „demodernizacijos“ naratyve, šiame pasakojime nekalbama apie sovietmečio teisingumą ir gerovę. Priešingai, minimas prastas pragyvenimas, blogos darbo sąlygos, nesirūpinimas žmonėmis, jų sveikata. Pavyzdžiui, I38 pasakoja, kaip kolūkiuose žmonės buvo verčiami dirbti su pavojingomis cheminėmis medžiagomis be jokių apsaugos priemonių, buvo gadinama jų sveikata: *„Jeigu koks*

pijokas niekam tikęs, tai jį siunčia su šitais chemikalais... Aš, matai, kaip ten nuvažiuau, taigi aš viską mačiau. Laistyt, nu žinot, naikint ten piktžoles ar ką. O normų tenai... Pila bilia tik. Tai paskiau visi apsinuodijo. Visiems tenai šita... ir plaučiai, ir kvėpavimas, ir daliai vibracinė liga ant tų baisių traktorių, žinot, kai dirbo. Nu nu buvo žmonės tiesiog luošinami.“

Užuot akcentavus pažangą ir progresą, šiame naratyve labiau minimas perspektyvų nebuvimas, ypač tiems žmonėms, kurie negalėjo ar nenorėjo naudotis sistema. Kaip teigia tuometinis autoremontininkas, paskui tapęs verslininku, I35, „[V]ienintelį dalyką [gavau], nes taip daugiau kas – bendrabutis. Įmonė davė bendrabutį. Tai va, kur daugiau gyvensi. Bet iš tikrųjų taip va: gyveni bendrabuty – ir tokia visiška nevilts [pabrėžia]. Kas toliau? Perspektyvos – va, nulis. Atlyginimas nedidelis. Taip kažką vogti, prasisukti, teisybę pasakius, ir nenoriu, ir nemoku. Gerai, kad, va, pasikeitė laikai iš tikrųjų.“

Posovietinė transformacija, šio naratyvo atstovų akimis, atneša progresą ir efektyvumą – net jei tai įvyksta ne iš karto, bet palaipsniui. Daugelį problemų, tokių kaip darbo imitavimas ir alkoholio vartojimas darbe, labai greitai išsprendžia privataus verslo atsiradimas. Kadangi sovietinė sistema buvo neefektyvi ir neracionali, daugelio šių informantų nestebina jos griūtis – jie jautė, kad tokia sistema ilgai negali veikti ir, kaip kad inžinierė I19, nėra dėl to linkę liūdėti: „*Tai neįsivaizduo jokios širdies gailėsčio, kad ten kažkas nugriuvo* [juokiasi], *neliko*.“ Kita vertus, I30, kuris iš entuziastingo Nepriklausomybės palaikytojo tapo aršiu jos kritiku, tuos pačius modernizacijos reiškinius vertina neigiamai – kaip žmonių išnaudojimą:

Nu, aišku, atmosferos tokios nebuvo, nes atsirado savininkas ir jau nebepagersi darbe, nebepagersi. Algos stebuklo irgi nemokėjo. Tai žmonės, aišku, nepatenkinti. Kaip bus patenkinti, jeigu tada bimbalą mušinėjo ir gavo neblogai, o paskui pas poną nieko negauni, turi arti?

Priešingai nei „demodernizacijos“ naratyve, kuriame itin svarbią vietą užėmė statybos sovietmečiu, šiame naratyve statybos siejamos būtent su posovietiniu laikotarpiu. I40 (g. 1945, dirbo kultūros srityje ir versle), kuri sovietmečiu su vyru jautė sistemos persekiojimus,

džiaugėsi, kad griuvus sovietinei sistemai namus galėjo pasistatyti tie, kuriems įvairūs ribojimai tai trukdė padaryti sovietmečiu. Ji džiaugiasi ne tik individualių namų statybomis, bet ir miestų gražėjimu, naujomis kokybiškomis medžiagomis:

Nu, žinoma, keitėsi, žinoma, keitėsi. Vien ta miesto išvaizda, jau tie tie ir šaligatviai, ir gatvės tos restauruojamos, ir parkai restauruojami, atnaujinami, viskas, nes paprasčiausiai pasenę tie nuo sovietinių laikų likę. Labai daug pradėjo statyti individualių namų. Daug, labai po Nepriklausomybės individualūs namai išpopuliarėjo. Seniau gi visi daugiabučiuose gyveno. <...> Tokie namai naujoviški, medžiagos naujoviškos. <...> Galų gale, ir langai atsirado plastikiniai, kurie žymiai yra ir šiltesni, ir patogesni, ir valyti lengviau, o buvo mediniai. Užklijuoji žiemai, būdavo, tuos plyšius, o stiklai neskaidrūs. Čia gi stiklai poliruoti, jau viskas kitaip, viskas kitaip, viskas keičiasi.

Jaučiamas spartus technologinis tobulėjimas ir gyvenimo gerėjimas (tiesa, nebūtinai iš karto po Sovietų Sąjungos subyrėjimo, o kiek vėliau, bet informantai nedaro aiškios skirties tarp dešimtmečių po Nepriklausomybės atkūrimo). I40 džiaugiasi, kad ūkininkai įsigyja naujos technikos, statosi naujus pastatus. I38 mini, kad naujos technologijos ūkininkams leidžia gauti daug didesnę derlių: „<...> apie mane yra stambių ūkininkų dabar. Nu ir... ir normaliai. Gyvena, jau dabar čiut ne milijonieriai. Tai va, ir ką. Taip. Ir kokius derlius gauna. O tais laikais kokie gi ten derliai buvo?“ Apie gyvenimo pagerėjimą, anot I40, liudija ir išaugęs automobilių kiekis kiemuose: „Pažiūrėkite, kiek žmonių namuose, tiek mašinų, automobilių tiek stovi, ant gatvės stovi, praeiti negali, pravažiuoti negali. Ogi seniau čia reta, kad pamatysi automobilį. <...> Geriau, žymiai geriau dabar.“

Gyvenimo gerovės didėjimas siejamas ir su staiga užplūdusia prekių gausa, ryškiai kontrastuojančia su ankstesniu deficito laikotarpiu. I40 prisimena: „O prekybos centruose vaisių žiemą vasarą pilna visokių. Taigi, būdavo, mėsos negauni, faršo negauni. Buvo tokie laikai. Aš atsimenu, ir cukraus reikdavo stovėti eilėje, ir miltų stovėti eilėje, kol gausi. Galų gale, ir knygų reikėjo nusipirkti – irgi prieš darbą atsistoji prie knygyno šeštą valandą ir tada tiktai gauni knygą. Viskas kitaip dabar.“ I17 įspūdi darė atsiradusios naujos „importinės“

prekės, nematyti vaisiai, jogurtas, naujo skonio ledai, dezodorantai. Galimybė įsigyti tokių būtinųjų dalykų kaip moterų higienos prekės, kurios sovietmečiu buvo neprieinamos, anot jos, leidžia žmogui pasijusti oriam – „*Nu tu pradedi gyvent kaip baltas žmogus.*“

Nors šiame naratyve vyrauja pozityvus transformacijos vertinimas, informantai reiškia ir nemažai kritikos šiuo laikotarpiu priimtiems sprendimams, ypač kritikuojamas ne itin sėkmingas privatizacijos procesas, pastebimas tuometinis didelis šešėlinės ekonomikos mastas, prisimenama, kad buvo daug nežinomybės, baimės dėl ateities. Neretai šiam naratyvui priskirti informantai teigia, kad kai kurie kiti žmonės (bet ne jie patys) yra nepatenkinti transformacijos laikotarpiu ir dabartine Lietuva, nemato ateities; visgi jie patys į dabartį linkę žvelgti pozityviai. Pavyzdžiui, I17 kalba apie emigraciją, bet vertina ją kaip padidėjusių galimybių požymį: „<...> *kad kam vaikai užsieny, vat kas pergyvena, nors tie vaikai tokius gyvenimus susikūrė, kad čia, Lietuvoj, tokių gyvenimų jie nebūtų matę. Nes yra vat kas tikrai... gyvenimus gerus susikūrė išvažiavę.*“

Šiam naratyvui priskirti informantai pasižymi vienu bendru bruožu – dešiniuosiomis politinėmis pažiūromis (išskyrus liftininką, kuris vėliau pažiūras pakeitė). Tačiau pagal sociodemografines charakteristikas jie labai įvairūs – yra ir kultūros srityje dirbančių žmonių, ir specialistų, ir verslininkų, ūkininkų. Iš jų autobiografinių pasakojimų ne visais atvejais galima įvertinti, kodėl jie labiau nei kiti linkę matyti sovietinės sistemos trūkumus (kai kuriais atvejais priežastis greičiausiai yra antisovietinė jų pačių, tėvų ar situotinių laikysena ir veikla), tačiau galima matyti, kad savo gyvenimą atkūrus Nepriklausomybę jie laiko sėkmingu ir nejaucia asmeninių nuoskaudų dėl sovietinės sistemos griūties.

3.3. Transformacijos kaip „neotradicionalizmo tąsos“ naratyvas

Analizės metu „neotradicionalizmo tąsos“ transformacijos metu naratyvui priskyrėme penkis interviu. Šiam naratyvui būdingas skeptiškas požiūris į sovietinę modernybę – ji nelaikoma nei tikra, nei

vykusia, pabrėžiamas jos neveikimas realybėje, su tikru modernumu nieko bendro neturinčių reiškinų paplitimas. Tačiau, priešingai nei „tikrosios modernizacijos“ naratyve, čia transformacija iš esmės neatneša modernių pokyčių – neotradicionalistinės sovietmečio praktikos be pertrūkio gyvuoja bent kurį laiką po Nepriklausomybės atkūrimo, sistema neišgyvena „modernizacinės“ revoliucijos, o tik paviršutinę politinę.

Vienos iš dažniausių temų, apibūdinančių sovietinę sistemą šiame naratyve, – paplitę korupciniai, *blato* ryšiai, nomenklatūros privilegijos. Pabrėždamas tokius sovietmečio aspektus šis naratyvas atmeta mitą apie, esą, racionaliai sutvarkytą, visiems teisingą, silpnuosius nuo stipriųjų ginančią ir skaidriai veikiančią tvarką. I34, septintame dešimtmetyje gimusi vaistininkė, pasakoja: „*Kiekvienas kolūkio pirmininkas, kiekvienas gamyklos direktorius, kiekvienas partijos sekretorius tiesiog garbės reikalu laikė savo vaiką įgrūst į mediciną. O aš irgi norėjau būt gydytoja, stojau į gydytojas [juokiasi] ir nepavyko. Tai va, užtai galbūt ir tų gydytojų tokių yra – vieni būtų buvę tinkami, bet jiems vietos neliko.*“ Vėliau informantė tęsia: „*Mano [vienas pažįstamas buvo gamyklos] partsektorius. <...> Tai tie partiniai visi, šyškos, jie turėjo savo parduotuvę. Tai mum yra bananų atnešę, tokių mažų žalių tokių [juokiasi]. [T]en [gamyklos vadovu] vaikai važiuodavo į Vokietiją, į stovyklą. <...> [K]aip čia pasakius – vieni kūrė komunizmą, o jie jau komunizme gyveno.*“ Tiesa, nors vieni šio naratyvo informantai, kaip ir I34, piktinasi patirta nelygybe ir skriauda, kiti neslepia ir patys gavę asmeninės naudos dėl turėtų pareigų ir pažinčių sovietmečiu, tačiau tokių reiškinį apskritai vis tiek vertina kritiškai kaip nemodernios sistemos įrodymą.

Taip pat dažnai kalbėta apie tinkamai neveikiančias sovietines valdžios institucijas. Daug kas, esą, jose buvo daroma tik „ant popieriaus“, jos dažnai nesugebėdavo (ar net nebandydavo) tinkamai atlikti savo funkcijų, jose buvo paplitęs alkoholio vartojimas darbo valandomis, šios institucijos dėl biurokratizmo ir asmeninės naudos siekio netgi trukdydavo ekonominei racionalizacijai, dažnai būdavo efektyviau jas tiesiog apeiti. I26, septinto dešimtmečio pradžioje gi-

męs smulkus verslininkas, teigia, kad sovietinė valstybė pati dažnai stumdavo žmones į nelegalumą. Taip pat, kaip teigia I32 (moteris, gimusi 1960 m.), buvo galima justi institucijų norą pademonstruoti galią, statusą atžvilgiu tų, kurie ateidavo gauti jiems teisėtai priklausančių paslaugų: „*Kas man labai kliūdavo, <...> poliklinikoje visuo- met būdavo tie langeliai, <...> apačioj yra kiaura, kur dokumentus paduodi <...>. Ir tada tu turi [pasilenkęs per apačią kažką] sakyti, nes per viršų tu nepasieksi visada. [K]ažkur tai buvau skaičius, kad čia <...> vos ne nuo caro laikų, <...> kad žmogus, atėjęs pas tą valdininką, jis nusižemintų automatiškai.“ Pažymėtina, kad net ir represinės, ideologinės režimo struktūros kartais taip pat įvardijamos kaip prastai veikusios – nuo jų kontrolės neretai, esą, buvo galima išsisukti, jas apgauti.*

Taip pat paminėtina šio naratyvo informantų kritikuojama prasta sovietinė darbo kultūra. Esą, beveik visi vogdavo iš savo darboviečių („nešdavo“, „kombinuodavo“), dirbama buvo neatsakingai, nesaugiai, darbas dažnai tiesiog simuliuotas. Netgi atleistieji už prasižengimą darbo metu žinojo, kad jiems vis tiek bus surastas kitas darbas, o tai tik skatino jų nedisciplinuosumą. I15, 1940 m. gimęs inžinierius, net ir savo paties darbą sovietmečiu atvirai apibūdina taip: „*Kadangi teko projektavime dirbant važinėti čia, po šitą Šiaurės Lietuvą, Aukštaitiją, tai visada atsirasdavo vietos meškerei <...>. [M]es sugebėjome derinti. [I]švažiuoji projektą derinti į Pasvalį, Pakruojį ir pasiimi meškerę. Čia, čia, suderinai, ten suderinai, porą valandų liko, sau pameškerioji.“*

Šiame naratyve po 1990 m. prasidėjusi transformacija ne tik nepanaikino neotradicionalistinių sovietinės sistemos bruožų, bet ir laisvosios rinkos ir demokratijos sąlygomis tik dar labiau juos išryškino. Pasak šio naratyvo, atsivėrusi nauja galimybė legaliai užsiimti verslu, kartu su sovietinio neotradicionalizmo palikimu, transformacijos pradžioje sukūrė iškreiptą „laikinį kapitalizmą“ – didelių galimybių ir didelių rizikų teikiančią laisvąją rinką be veikiančių taisyklių, etinių normų, kurioje neretai riba tarp kriminalinio pasaulio ir verslo buvo nežymi. Sovietmečiui būdingą santykį su valstybe išlai-

kę naujieji verslininkai dažniausiai slėpė mokesčius, nevengė užsimti nelegalia ekonomine veikla, kaip ir sovietmečiu, daug ką lėmė asmeniniai neskaidrūs ryšiai, pažintys (taip pat ir su vietine mafija, politikais). Verslo kultūrai, kaip ir sovietinei darbo etikai, buvo būdingas nesaikingas alkoholio vartojimas, vakarėliai darbovietėje, labiau už viską rūpintis „imidžu“ (verslininkišku įvaizdžiu, nebūtinai turinčiu sąsajų su realybe). Skaidriai veikiančiam verslui susiklosčiusioje sistemoje buvo itin sunku. I32, dirbusi su vakarietišką verslo kultūrą propagavusia ir dėl to žlugusia užsienio bendrove, prisimena: „*Mūsų konkurentai <...> sakė: „Jūs neišsilaikysit Lietuvoj.“ Sakau: „Kodėl?“ „Todėl, kad jūs sąžiningai viską darot, Lietuvoj sąžiningo verslo nereikia.“ Sakau: „Netikiu.“ Ir jie buvo teisūs iš tikrųjų.*“ I26 pasakojimą apie mokesčius slėpdavusius ūkininkus taikliai apibendrina šiam naratyvui būdinga nuostata: „*Atrodo, lyg ir į Vakarus ateinam, bet dar mąstymas daugelyje vietų tai jis dar tarybinis <...>.*“

Kita vertus, neefektyvios, neprofesionalios, korumpuotos valstybės institucijos, pasak šio naratyvo, ne tik nesiekė sureguliuoti verslo, bet ir buvo problemos dalis. Nemoderni sovietinė biurokratinė kultūra klestėjo ir atkūrus Nepriklausomybę. Tai gerai iliustruoja I32 pasakojimas apie asmeninę patirtį versle, tvarkantis su tuometėmis institucijomis: „*Visur visada sutikom gerų žmonių, bet tas žmonių įpratimas, kad jeigu nuo manęs priklauso sprendimas, tai aš pasijust galiu vat kaip dievas bent jau tuo momentu. Ir tada va tie žmonės turbūt, neturėdami vidinių kažkokių vertybių, kad jos atsvertų tą, jie pasiduoda va tam tokiam. [A]š einu pas gydytoją – ten žeminuos, aš einu pas prekybininką, kadangi nieko negaliu gauti nusipirkt parduotuvėj – ten žeminuos. Tai dabar aš savo vietoj, aš dabar atsigriebsiu jau. Nes tas jausdavosi visur.*“ Pasak jos, kaip ir sovietmečiu, valdininkai nesiskaitė su žmonėmis, iš jų tyčiojosi, stengėsi demonstruoti viršenybę, savo statusą ir galią, atvirai reikalavo kyšių, o jų negavę trukdė veiklai. Institucijos veikė ne tam, kad tarnautų visuomenei, bet kad demonstruotų savo valdžią ir ją dirbtinai reprodukuotų, neretai tiesiog preziumuodamos asmenų kaltumą. Be to, jos buvo nekompetentingos ir techniškai nepažangios (pavyzdžiui, dažnas valdi-

ninkas nemokėjo naudotis anuomet Lietuvoje vis plačiau prieinamais kompiuteriais, nepriimdavo kitų naujovių). Iškalbinga I32 citata apie vieną vizitą verslo reikalais valstybės institucijoje: „[Š]itiek metų po Nepriklausomybės... Mes einam į tokią salę, ten toksai stalas ilgas ir kokie 5 tenai biurokratai sėdi tokie. <...> Man tik raudonos staltiesės trūko ir Lenino portreto virš galvos ir aš matau vaizdą, kas vyko sovietiniais laikais čia. Ir visi sėdi ir dabar aiškinkitės jūs.“

I04, gimusio šeštojo dešimtmečio pradžioje ir dešimtajame dešimtmetyje pradėjusio savo verslą teigimu, transformacijos metu valstybės institucijos buvo politiškai priklausomos nuo vietinės politinės valdžios, esą, netgi turėjusios ryšių su nusikalstamu pasauliu. Pasak šio informanto, dėl politinių priežasčių jis negalėjo dirbti institucijose (nors labiau už viską norėjo tarnauti ką tik atkurtai valstybei), todėl nenoromis pasirinko kurti savo verslą: „Pamačiau, kad aš būsiu priklausomas ir gali būt <...> susidorota [su manimi] labai lengvai ir greitai. <...> [P]ats priėmiau sprendimą, kad aš, reiškia, valstybinio darbo dirbt negalėsiu, nes būsiu suvalgytas, nes esu idealistas.“ Idėją imtis verslo kaip kelio, žadančio asmeninę laisvę sovietinį neotradicionalizmą tebereprodukuojančioje sistemoje, mini ir I26.

Visgi dėl kontroliuojančioms institucijoms, pasak šio naratyvo, būdingo santykio su verslu ir jau aprašytos jų darbo kultūros tai nebūdavo tikras išsilaisvinimas. I26 teigimu, verslininkams neretai labiau apsimokėdavo prašyti vietinės mafijos, o ne valstybės institucijų pagalbos reguliuojant rinką, įtvirtinant taisyklių laikymąsi: „Nes pas mafiją viskas buvo konkrečiau. Tu sumokėjai mėnesį nustatytą <...>. Pavyzdžiui, valstybė, ane? Valstybė duoda licencijas. Jin duoda licencijas ir vienintelį, ką jinai po to daro, jin žiūri <...>, prie ko tau prisikabint, kaip nubaust tave. Kažką tu ne taip vykdei, kažką ne... <...> Na, aišku, tiek, kiek trukdė valdžia, tiek trukdė. Bet apart to, tau trukdžių daugiau nebėra. Jie [mafija – aut. past.] duodavo prie to, ką jie paimdavo. Valdžia – tik paimdavo, žinokit. Nu neduodavo nieko.“ Kitoje vietoje šis informantas taip pat teigia: „Nežinau, atrodo lygtai, žinot, kad tarybiniais laikais va tokie buvo dalykai, nu, netikri, sakysim, ten niekam nereikalingi. Bet tai kad... daugybė

ty dalykų dabar yra išlikę ir labai sėkmingai įsisavinti tos didžiulės valdininkijos <...>.“

Paradoksalu, bet perteklinę galią linkusios demonstruoti institucijos, pasak I04, visgi nesugebėjo atlikti savo tikrųjų funkcijų: „*[P]raktiškai nebuvo mokesčių. Aš pats savo iniciatyvaėjau į Mokesčių inspekciją, deklaravau ir kad sumokėt [sumokėčiau] kažkiek tai mokesčių, kad valstybę palaikyt. Tiesiog veržiausi, dariau ir mokėjau [juokiasi].“*

Kitas šio naratyvo bruožas – pabrėžti, kad sovietinio neotradicionalizmo sąlygomis susiformavusi privilegijuota nomenklatūra neprarado įtakos ir atkūrus Nepriklausomybę. Kai kada net pateikiamos kone sąmokslų teorijos apie KGB infiltraciją įvairiose Lietuvos gyvenimo srityse po 1990 m. (ar net iki dabar), teigiama, kad tikra desovietizacija niekada neįvyko. Pasakojama, kad buvę komunistai buvo geriau informuoti apie privatizacijos procesą nei dauguma gyventojų ir tai jiems padėjo išsaugoti stabiliai aukštą socioekonominį statusą net ir žlugus SSRS. Kai kurių režimo funkcionierių sovietmečiu sukauptas socialinis kapitalas, esą, tapo jų sėkmės pagrindu nepriklausomoje Lietuvoje. Šiuos informantus itin piktina „persivertėliai“ – aršiai komunistinę ideologiją propagavę ir sistemos pranašumais besimėgavę asmenys, vėliau tapę tokiais pat aršiais „nepriklausomybininkais“ ir radę savo vietą transformacijos laikų Lietuvoje.

Apibendrinant galima pažymėti, kad „neotradicionalizmo tąsos“ transformacijos metu naratyvas būdingas daugiausia pirmųjų Nepriklausomybės metų verslininkams ar žmonėms, turėjusiems aukštesnes pareigas naujai sukurtuose versluose. Sovietmetis šiame naratyve, žinoma, vertinamas labiau neigiamai, bet jaučiamas ir nusivylimas Nepriklausomybe, bent jau iš pradžių neatnešusia tikrosios modernizacijos, o tik pratęsusia kritiškai vertinamos neotradicionalistinės sovietinės sistemos gyvavimą, nesukūrusia kokybinio pokyčio.

3.4. Transformacijos kaip „modernybės tąsos“ naratyvas

„Modernybės tąsos“ naratyvas bene geriausiai atspindėtų sociologinį epochų lūžio Sovietų Sąjungos žlugimo metu aiškinimą: šiame naratyve sovietmetis vertinamas kaip pirmoji modernybė, o nepriklau-

somos Lietuvos raida kaip modernybės tąsa – sociologų terminais kalbant, antroji arba vėlyvoji modernybė. Sovietmetis čia matomas kaip tikrosios modernizacijos epocha, pabrėžiami tipiški modernybės elementai, tačiau sugriuvus Sovietų Sąjungai, informantų vertinimu, modernizacijos procesai įgyja naują pagreitį – atsivėrus sienoms keičiasi technologijos, vyksta sparti kompiuterizacija, Lietuvą pasiekia nauji kultūriniai elgesio modeliai. Tiesa, reikia pasakyti, kad tokiam naratyvui iš visų mūsų informantų priskyrimė tik šešis (iš jų vienas labai sąlyginai), tad medžiagos šio naratyvo išplėtojimui nėra daug.

Tiek sovietmetis, tiek transformacijos laikotarpis šiam naratyvui priskirtų informantų vertinamas iš esmės teigiamai (net jei ir kritikuojami konkretūs aspektai). Galima jausti, kad pasakotojus iš esmės džiuginano tuometiniai sovietinės modernybės bruožai – sparti pramonės plėtra, urbanizacija. Štai kaip apie tą laikotarpį pasakoja 1971 m. gimęs buvęs „Ekranos“ darbuotojas, remdamasis ne tiek savo paties, kiek kolektyvine atmintimi: „60-ais metais (nu jo, 60-ais „Ekranas“ [įsikūrė]), visa pramonė pradėjo labai kilti. Nu iki 70-ų metų jinai labai stipriai kilo ir ta pramonė pakėlė, visi suvažiavo iš kaimo. Žmonės kėlė tą visą pramonę „Stiklą“, „Kompresorius“, viską, tą patį „Ekraną“ (I14).

Kita buvusi „Ekranos“ darbuotoja (I21), gimusi 1956 m., pasakoja apie jų įmonėje dar sovietmečiu diegtas inovacijas, leidusias pasiekti didelį efektyvumą ir gerą kokybę:

Visą laiką, visą laiką buvo investicijos, ir sovietiniais laikais, nes ta įmonė buvo... tiesiog... nu kaip sakyti... nu, švyturys – lyderis sovietų rinkoje, sovietų laikais. Jau tada mes turėjom licenciją su „Technoglassu“ – amerikoniška kompanija... <...> Tai mes paskui jau pasiekėm iki 85 procentų išėigas ir kas buvo tai labai labai gerai sovietų laikais, nes... nes visi čia važiuodavo ir klausdavo, kaip jūs tą galite padaryt. O tai buvo <...> amerikoniška kompanija „Technoglass“, kur mes turėjom licenciją. Tai va, žodžiu, buvo gera vadovybė, buvo geras kolektyvas, buvo geras socialinis klimatas dirbti.

Ta pati „Ekranos“ darbuotoja pasakoja ir apie sovietmečiu itin gerai išplėtotą darbuotojų socialinį aprūpinimą, gerai veikiančią poilsio ir sveikatos priežiūros sistemą:

Reiškia, buvo pastatyti „Ekran“ vadinami kultūros rūmai, kurie dabar yra Bendruomenių rūmai Kranto gatvėj... Buvo pastatytas profilaktoriumas su baseinu, su masažais, su dantų, odontologijos kabinetais. Ir dabar dar yra tas pastatas, bet labai apleistas. Įmonėje veikė keturios ar penkios kavinės viduje, viena išorėje... tada, kas čia dar... poilsio bazės buvo – dvi poilsio bazės prie jūros. Reiškia, Latvijoje, Papėj, taip, Papėj. Viena poilsio bazė miškuose... ir žmonės labai palankiom sąlygom galėdavo ten važiuoti su šeimom, nes didžiąją dalį apmokėdavo įmonė. Laidotuvių įvairias išlaidas dengdavo, bėdai atsitikus, žodžiu... Nu daug kas sulaukė paramos ir pagalbos. Tai va tie socialiniai dalykai buvo labai labai aukštai pakelti.

Panašų sovietinę modernybę teigiamai vertinantį diskursą galima justi ir šiam naratyvui priskirtų kaimo gyventojų pasakojimuose. Štai 1951 m. gimęs žemės ūkio specialistas I13 labai teigiamai prisimena buvusį kolūkio pirmininką dėl šio itin atsidavusiai vykdytos melioracijos, dėl kurios buvo ne tik su efektyvintas žemės panaudojimas, bet ir pakilo kaimo žmonių gerovė:

Čia mūsų tas vadovas <...> buvo, buvo dar sovietiniais laikais, buvo jis labai [geras], ėjo tos melioracijos. Jis labai daug suvedė į kaimus žmones, į bendrą kaimą. <...> Jis melioravo, namus statė, tuos visus žmones perkėlė į kaimus <...>. [N]u bet irgi daug geriau: kur per laukus – ar tai užpusto, ar kas, tu negalėdavai net praeiti. O dabar sukėlė, vietoje parduotuvės, salės visokios, jau gyvenimas buvo jau geresnis negu anksčiau.

Visgi kai kurie šiam naratyvui priskirti informantai pastebi, kad vėlyvuojū sovietmečiu sovietinis ūkis ima stagnuoti, smarkiai atsilikti nuo Vakarų, nes nesugeba lanksčiai reaguoti į pokyčius, atitikti naujos epochos reikalavimų. Kaip pasakoja kultūros srityje dirbęs I18, g. septintajame dešimtmetyje, tai suprato netgi pats komunistų partijos elitas: „<...> nu tas partsekretorius. <...> Taigi jis viską suprato, kad pasaulis keičiasi, kad toliau taip gyventi negalim, kad ekonomika negali taip vystytis.“

Subyrėjusi Sovietų Sąjunga šio naratyvo atstovams, skirtingai nei „demodernizacijos“ naratyve, nereiškė modernybės pabaigos ar po-

sūkio atgal. Priešingai – jie mato didelę tolesnę technologinę pažangą (tiesa, nebūtinai per pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį). Štai anksčiau minėtas žemės ūkio darbuotojas I13, kurį kaip gerą specialistą samdo buvusiose kolūkio žemėse dabar sėkmingai dirbanti privati bendrovė, džiaugiasi matydamas, kaip dirba nauja žemės ūkio technika, gerokai pranokstanti sovietinę:

Dabar gi ta technika, žinokit, ji, oi, greičiau už mašiną važiuoja. [juokiasi] <...> Dabar gi tie traktoriai galingi, o čia tos priekabos po 25 tonas krauna, veža, pffftšt, dar jeigu su lengvąja mašina važiuoji, tai iškart aplenkia... Nu čia dabar jauniems [gerai] <...>, lekia vienas už kito ten, jiems smagu dirbti, greit apsisuka, greit padaro.

Ypač daug apie technologinę pažangą pasakoja „Ekranu“ darbuotojai, nes „Ekranui“ pavyko efektyviai modernizuotis ir ilgą laiką sėkmingai išsilaikyti globalios konkurencijos sąlygomis. Šios įmonės darbuotojai jau pirmaisiais Nepriklausomybės metais buvo siunčiami stažuotis į užsienį, buvo įdiegta pažangi vakarietiška apskaitos sistema, vyko sparti kompiuterizacija. Tiesa, dėl jos nemažai žmonių prarado darbus, tačiau „modernybės tąsos“ naratyvui priskirti informantai (kurie patys darbus išsaugojo) tai mato ne kaip blogį, o kaip neišvengiamą modernizacijos padarinį: „<...> kadangi modernizavosi viskas, yra ta kompiuterizacija ir kur buvo žmogus, ten pastatė kompiuterį, vietoj trijų dirba kompiuteris, bet viskas tvarkoj ir buvo pakilimas labai tikrai“ (I14).

Tas pats I14, „Ekranu“ dirbęs pamainos viršininku, pasakoja, kad pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį įmonė klestėjo, mokėjo gerus atlyginimus, kurie užtikrino darbuotojų gerovę:

Vyrai pas mane uždirbdavo iki trijų-keturių tūkstančių, tai buvo litai. Tai aš mačiau laimingus žmones. Ir tada buvo, jau tada, jau į pabaigą 90-ų, jau kai prasidėjo bankai dalinti paskolas, nu tas laikotarpis, nu gal po 2000-ųjų daugiau. Jie pakankamai uždirba, tikrai jie buvo labai laimingi. Ir ėmė, pasiimdavo paskolas, pirkto butu, ir čia va ne vieną žinau. Pasiėmę išsimokėjo paskolas, kadangi jie dirbo, nu jie tikrai dirbo. Darbas sudėtingas, bet jiems pakankamai gerai mokėjai ir jie buvo labai laimingi.

Apie gerus atlyginimus kalba ir minėtasis žemės ūkio bendrovėje dirbantis informantas (tiesa, čia kalbama apie kiek vėlesnį laikotarpį – greičiausiai apie pirmojo XXI a. dešimtmečio pabaigą) – atlyginimų padidėjimas susijęs su bendrovės pardavimu naujam privatininkui, kuris atleido nemažai darbuotojų ir su efektyvino darbą: „*Atlyginimai labai padidėjo, padidėjo. Atlyginimai labai padidėjo. Ir tuoj staigiai padidėjo, kai perėmė, perėmė visą tą į savo rankas. Nu [jį] kaip ir suinteresuoti buvo – žmonių vis tiek jie taip prašinėjo, kad, kaip sakant, parduotų pajus – „ateis geresni laikai, pelnas padidės, viskas“.* Taip ir buvo – gerai mokėdavo, gerai mokėdavo. Ir kurie užsiliko ir dabar labai gerai moka, gerai, pinigų gerus gauna. Nu tai va taip.“

Verta pažymėti, kad šio naratyvo atstovų pasakojime nematyti ryškaus lūžio tarp dviejų epochų – Nepriklausomybės laikų modernizacija atrodo lyg natūralus sovietinės modernybės tęsinys, kuriam būdingi tie patys esminiai bruožai – technologinė pažanga, gerovės kilimas. Tiesa, šiam naratyvui priskirtas kultūros srityje dirbantis informantas II 8 atkreipia dėmesį į „postmodernius“ naujosios visuomenės bruožus – spalvingumą, didesnę saviraišką, susijusią tiek su atsiradusių naujų prekių gausa, tiek su asmeniniu laisvėjimu: „<...> *atsiranda kažkokie rūbai kitokie, visa minia, kuri eidavo apsirengusi juodai, jau pradeda keistis, jau pamatai žmogų geltonai apsirengusį, raudonai, žaliai, salotine spalva, rožine spalva, atsiranda džinsai, atsiranda...*“ Įdomu, kad šis informantas tuos pačius procesus, kuriuos „demodernizacijos“ naratyvo atstovai vertintų kaip nykimą ir nuosmukį, vertina per modernizacijos prizmę – kultūros namų nykimą kaimuose aiškina naujų technologijų atsiradimu ir naujais vartotojų polinkiais:

Gaila buvo, su kultūros darbuotojais kaip šnekėdavom, tikrai labai būdavo jų gaila, kada matytumei tikrai gražius kultūros namus, jau matome, kaip jie nyksta, nyksta, o paskui kultūros darbuotojai sako: „Dieve, kiek statėme, projektus, Dieve“, – kiek vežė iš Rusijos, iš dar kažkur vežė kažkokius prožektorius, vežė tą kažką, – „dabar viską išnaikinti, į metalo laužą.“ Būdavo labai gaila kultūros darbuotojų, nes buvo pradėję nykti kultūros namai kaimuose, nebeapsimokėjo juos laikyti, niekas nebėjo. Atsirado gi pramogos, video atsirado, kompiuteriai pradėjo eiti, mobilūs telefonai. Viskas čia nyko, nebereikėjo – „ką tu man, kuo mane nustebinsi?“

Nors šiam naratyvui priskirti informantai labai skiriasi pagal savo profesiją ir veikimo sritį (vieni buvę „Ekranu“ specialistai, kiti buvę kolūkiečiai, dar kiti dirbę kultūros ir meno srityje), tačiau jiems visiems būdingas ryškus bendras bruožas – jiems visiems profesinė karjera susiklostė sėkmingai tiek sovietmečiu, tiek po Sovietų Sąjungos griūties. Skirtingai nei „demodernizacijos“ naratyvo atveju, šie žmonės dirbo tokiose įmonėse ar įstaigose, kurioms pavyko išsilaikyti transformacijos metu, su efektyvius savo veiklą, pritaikius naujas technologijas ir (arba) pasinaudojus naujomis galimybėmis. Šios specifinės patirtys nuspalvina transformacijos laikotarpį šviesiomis spalvomis, tačiau nepakeičia ir jų pozityvaus santykio su sovietmečiu.

Išvados

Šiame straipsnyje bene pirmą kartą pabandyta plačiu žvilgsniu pažvelgti į Lietuvos gyventojų atmintį apie santykinai neseniai vykusį dramatišką istorinį lūžį – sovietinio režimo subyrėjimą ir naujos socialinės tvarkos pradžią. Biografiniuose interviu buvo fiksuojami pačių žmonių atsiminimai, nesufleruojant temų ar požiūrio taškų, leidžiant jiems patiems išskirti, jų manymu, svarbiausius pokyčio elementus ir suteikti savas prasmes pasakojimui apie patirtis ypatingo istorinio vyksmo metu. Ką ir kaip žmonės atsimeina ir kaip pasakoja apie šį sociopolitinį virsmą?

Įdomu stebėti, kaip, regis, tie patys įvykiai, objektai ir procesai dėl vienu ar kitu priežasčių įvairių žmonių interpretuojami iš esmės skirtingai – vieniems sovietinis fabrikas yra įkvepiančios modernybės paminklas, o jo griūtis tragedija, o kitiems po to paties fabriko išoriniu monumentalumu slypi apgaulė, imitacija, trikdančias neracionalumas, neišvengiamai turintis nulemti griūtį, po kurios tik ir gali pakilti naujas ir autentiškas modernumas. Vieniems sovietinės institucijos užtikrino silpnųjų apsaugą, kitiems tos pačios institucijos asocijuojasi tik su savo pačių galios ir privilegijų reproduktivumu, kartais išlikusiu net ir atkūrus Nepriklausomybę. Nors visi mūsų informantai gyveno toje pačioje 2021-ųjų Lietuvoje, tame pačiame

mieste ar jo apylinkėse, bet jų pasakojimuose radome keturis visiškai skirtingus iš modernizacijos perspektyvos išeinančius pasakojimus apie šalies ir miesto raidos kelią. Tai tik patvirtina, kad tiriant visuomenę, subjektyvių ir prieštaringų percepcijų tyrimas yra ne mažiau svarbus už objektyvių rodiklių analizę.

Šiame tyrime mums rūpėjo patikrinti, ar Lietuvos gyventojų transformacijos pasakojimuose išryškės modernizacijos naratyvas, tačiau buvome nusiteikę ir tam, kad pasakojimai gali sukelti apie visai kitas temas, pavyzdžiui, valstybingumo atkūrimą, demokratiją, pilietines teises ar pan. Visgi analizė parodė, jog iš viešosios erdvės girdimas patriotinis pasakojimas nėra dominuojantis, o modernizacijos idėja iš tiesų išlieka paveiki ir reikšminga, žmonėms interpretuojant socialinius ir politinius pokyčius – modernizacijos naratyvo mūsų informantų pasakojimuose buvo tikrai gausu. Analizuodami Lietuvos gyventojų atsiminimus įsitikinome, jog S. Kotkino argumentai (nors skirti stalininei Rusijai) tinka ir Lietuvai – iš tiesų daliai žmonių sovietinis projektas buvo patrauklus būtent kaip modernybės projektas, o „deindustrializacijos trauma“, patirta jam žlugus, kaip teigia Maria Todorova, yra bene pagrindinė sovietinės nostalgijos priežastis⁵². Tiesa, sovietinės modernybės pripažinimas ir vertinimas nebūtinai veda prie nostalgijos – kai kurie žmonės dabartinį režimą traktuoja kaip modernizacijos tąsą ir dabartį vertina ne blogiau nei praeitį.

Apibendrinę visą medžiagą, turime konstatuoti, kad mūsų duomenys neleidžia „išspręsti“ modernistų ir neotradicionalistų sovietologų ginčo – empiriniuose duomenyse radome patvirtinimų ir vienos, ir kitos stovyklos argumentams. Sovietmetį vertinančių kaip netikrą modernybę tarp mūsų informantų buvo ne ką mažiau nei sovietinės modernybės apologetų. Tačiau kiek netikėtai išsiskyrė jų požiūris į pokomunistinės transformacijos padarinius – vieniems ji reiškė pagaliau prasidėjusią tikrąją modernizaciją, o kitiems – neotradicionalistinių praktikų tąsą.

⁵² Maria Todorova, „From Utopia to Propaganda and Back“, iš *Post-Communist Nostalgia*, sud. Maria Todorova ir Zsuzsa Gille (New York, Oxford: Berghahn Books, 2010), 1–13.

Šiek tiek nustebino tai, kad informantų pasakojimuose neradome lietuvių literatūroje ir kitose meno srityse gana ryškiai išreikšto sovietinės turbomodernizacijos (perdėtos, perteklinės modernizacijos) ir nostalgijos ikimoderniam agrariniam gyvenimo būdui naratyvo, kurį savo knygoje įtaigiai aprašo Violeta Davoliūtė⁵³. Faktiškai visais atvejais sovietinė modernybė (jei ji vertinta kaip modernybė) buvo vertinama teigiamai, o neigiami sovietmečio vertinimai kilo iš netikros modernybės, o ne perteklinės modernybės argumento. Žinoma, tai nereiškia, kad sovietinės turbomodernybės kritikos naratyvas mūsų visuomenėje neegzistuoja – tiesiog tarp mūsų informantų jo nepasitaikė. Tačiau tai gali signalizuoti ir tai, kad toks naratyvas buvo būdingas tarpukariu subrendusiai kartai, kurios apklausti jau nebegalėjome.

Stebėtina ir tai, kad mažai pavyko rasti aiškiai išreikšto vėlyvosios modernybės ar „postmodernybės“ naratyvo, kuris dominuoja socialinėje teorijoje, aiškinant pokomunistinį pokytį ir kuris, regis, pretenduoja formuoti transformacijos laikotarpio atmintį populiariojoje kultūroje (pavyzdžiui, MO paroda „Rūšių atsiradimas“). Ne tik suvokimo, kad sovietinės modernybės modelis jau išsisėmė ir turi būti „modernizuotas“ iš naujo, bet ir džiaugimosi „antrosios“ modernybės apraiškomis tarp mūsų informantų buvo stebėtinai mažai. Tiesa, ne vienas žmogus atsiminė to meto įspūdžius, sukeltus naujų vakarietišku prekių atsiradimo, tačiau su Nepriklausomybe atėjęs vartotojiškumo didėjimas dažniau vertintas kritiškai. Panašu, kad mūsų kalbinti vyresnės kartos žmonės savo tapatybę taip ir liko „pirmosios modernybės“ atstovai.

Galiausiai, verta pažymėti (nors tyrimas kokybinis ir pozityvistinio pobūdžio apibendrinimai čia neįmanomi), kad informantų socialinės charakteristikos vargiai padeda paaiškinti jų prisiminimuose apie transformaciją išryškėjusius akcentus. Stebėtina, bet į tuos pačius naratyvo tipus pateko tiek miesto, tiek kaimo žmonės. Naratyvo tipas, regis, nesiskiria ir pagal kartas (tiesa, kartų įvairovė šiuo atveju

⁵³ Violeta Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War* (London and New York: Routledge, 2014).

nebuvo tokia didelė – visi mūsų informantai subrendę sovietmečiu). Ir priešingai – to paties kaimo gyventojai ar tame pačiame fabrike dirbę informantai kartais papasakojo visiškai skirtingus ir vienas kitam prieštaraujančius pasakojimus apie tas pačias realijas. Panašu, kad jų pasakojimus nulemia asmeninės sėkmės ar nesėkmės patirtys ir (arba) vertybinės nuostatos, politiniai įsitikinimai, kuriuos suformavo artimiausioji aplinka, o galbūt ir partinė identifikacija. Šie klausimai ir spėjimai neabejotinai verti tolesnių ir išsamesnių tyrinėjimų – kaip ir visa iki šiol beveik netyrinėta Lietuvos posovietinės transformacijos istorija, kurios tik nedidelę dalį galėjome atskleisti šiuo tyrimu.

Literatūra

- AB „Ekranas“. „Geografinė padėtis“. <https://web.archive.org/web/20130921091336/http://www.ekranas.lt/lt.php/pages,id.45>.
- AB „Ekranas“. „Istorija“. <https://web.archive.org/web/20130921053822/http://www.ekranas.lt/lt.php/pages,id.68>.
- Baločkaitė, Rasa ir Leonardas Rinkevičius. „Sovietinės modernybės virsmas: nuo Černobylio bei Ignalinos iki Žaliųjų judėjimo ir Sąjūdžio“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 22, nr. 2 (December 2008): 20–40. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.2.6056>.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens ir Scott Lash. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Redwood City: Stanford University Press, 1994.
- Beck, Ulrich. *The Risk Society*. London: Sage, 1992.
- Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973.
- Davoliūtė, Violeta. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London and New York: Routledge, 2014.
- Dawson, Matt. „Bauman, Beck, Giddens and Our Understanding of Politics in Late Modernity“. *Journal of Power* 3, nr. 2 (July 2010): 189–207. <https://doi.org/10.1080/17540291.2010.493698> ir kt.
- Dementavičius, Justinas. „Sąjūdžio tapatybės beiškant: sovietinės reflektvyvosios modernybės bruožai Lietuvoje“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 29, nr. 2 (December 2011): 218–243. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2011.2.6132>.
- Eisenstadt, Shmuel Noah. „Multiple Modernities“. *Daedalus* 129, nr. 1 (2000): 1–29.
- Fitzpatrick, Sheila, sud. *Stalinism: New Directions*. London and New York: Routledge, 2000.

- Ghodsee, Kristen ir Mitchell Alexander Orenstein. *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Hohnen, Pernille. *A Market Out of Place?: Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Inglehart, Ronald. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press, 2020.
- Kaźmierska, Kaja ir Katarzyna Waniek, sud. *Telling the Great Change: The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radosław Markowski ir Gabor Toka. *Post Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Klumbytė, Neringa. „Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėse“. *Politologija* 35, nr. 3 (2004): 63–83.
- Klumbytė, Neringa. „Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania“. *Daktaro disertacija*. Pittsburgh: University of Pittsburgh, 2006. <http://d-scholarship.pitt.edu/7217/1/KlumbyteNeringa2006-ETD.pdf>.
- Knudsen, Ida Harboe. *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of Europeanization in Rural Lithuania*. London: Anthem Press, 2012.
- Kotkin, Stephen. „Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conuncture“. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2, nr. 1 (2001): 111–164.
- Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1995.
- Kuzio, Taras. „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“. *Politics* 21, nr. 3 (September 2001): 168–177. <https://doi.org/10.1111/1467-9256.00148>.
- Leonavičius, Vylius, Apolonijus Žilys ir Giedrė Baltrušaitytė. *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.
- Leonavičius, Vylius. „Sovietinė modernizacija: socialinės sistemos ir socialinio veikėjo sąveika“. *Darbai ir dienos* 49 (2008): 219–233. <https://doi.org/10.7220/2335-8769.49.10>.
- . „Sovietinė ir sovietinio laikotarpio modernybė“. *Filosofija. Sociologija* 30, nr. 4 (2019): 243–253. <https://doi.org/20.500.12259/102563>.
- Lietuvos darbo birža. „Lietuvos darbo biržos veikla 2006“. <https://uzt.lt/wp-content/uploads/2019/03/2006-m.-veiklos-ataskaita.pdf>.
- Lietuvos statistikos departamentas. „Gyventojų skaičius 2021 m.“. <https://www.arcgis.com/apps/dashboards/b3ce2411bf604c158d65d421839445a4>.

- Lyotard, Jean-Francois. *Postmodernus būvis. Ataskaita apie žinojimą*. Vilnius: Baltos lankos, 2010.
- Maksimaitienė, Ona. *Panevėžio miesto istorija: nuo pirmųjų paminėjimų šaltiniuose iki XX a. 8-ojo dešimtmečio*. Panevėžys: UAB „Panevėžio spaustuvė“, 2003.
- Markuckytė, Elena ir Donatas Pilkauskas. „Panevėžio istorija“. 2018 m. gruodžio 19 d., <https://www.vle.lt/straipsnis/panevezio-istorija/>.
- Martin, Terry. „Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism“. Iš *Russian modernity*. Sud. David L. Hoffman ir Yanni Kotonis, 161–182. London: Palgrave Macmillan, 2000.
- Noah Eisenstadt, Shmuel. „The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity“. Iš *The Revolutions of 1989*, sud. Vladimir Tismăneanu, 87–104. London and New York: Routledge, 1999.
- Noreika, Zigmuntas ir Vincas Stravinskas. *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas, I dalis*. Vilnius: Mintis, 1974.
- Norkus, Zenonas. „Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą?“. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 21, nr. 1 (July 2008): 32. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.1.6044>.
- . „Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I)“. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 19, nr. 1 (June 2007): 5–32. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2007.1.6024>.
- Offe, Claus. „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in Central and Eastern Europe“. Iš *The Political Economy of Transformation*, sud. Hans-Jürgen Wagener, 25–43. Heidelberg: Physica-Verlag, 1994.
- Ramonaitė, Ainė. „Politinių nuostatų ir politinio elgesio modeliai Lietuvos provincijoje“. *Politologija* 35, nr. 3 (2004), 37–59.
- . *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- Riessman, Catherine Kohler. *Narrative Methods for the Human Sciences*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, 2008.
- Rose, Richard. „Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia“. Iš *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Sud. Ismail Serageldin ir Partha Dasgupta. Washington: The World Bank, 2001.
- Šaulauskas, Marius Povilas. „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą“. *Problemos* 53 (1998): 5–24. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1998.53.6904>.
- Šliavaitė, Kristina. „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija“. *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 20, nr. 29 (2020). <https://doi.org/10.33918/25386522-2029001>.

- . „Deindustrializacija, socialinis nesaugumas ir išgyvenimo strategijos posovietinėje erdvėje: Visagino atvejis“. *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 10, nr. 19 (2010): 93–116. <https://doi.org/20.500.12259/58144>.
- Todorova, Maria. „From Utopia to Propaganda and Back“. Iš *Post-Communist Nostalgia*. Sud. Maria Todorova ir Zsuzsa Gille. 1–13. New York, Oxford: Bergahn Books, 2010.
- Valstybinė įmonė „Valstybės žemės fondas“. „Atnaujinti žemės našumo vertinimo erdviniai duomenys“. 2018 m. spalio 26 d. <https://www.vzf.lt/?naujienos=atnaujinti-zemes-nasumo-vertinimo-erdviniai-duomenys>.
- Velikonja, Mitja. „Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries“. *East European Politics and Societies* 23, nr. 4 (November 2009): 535–551. <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>.
- Verslo žinios. „Panevėžio „Ekranas“ laidotuvių proga“. 2007 m. liepos 13 d. https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2007/07/13/Panevezio_Ekrano_laidotuviu_proga.
- Žydruolė Jonuškienė. „Ekranas“. 2004 m. vasario 2 d. <https://www.vle.lt/straipsnis/ekranas-1/>.